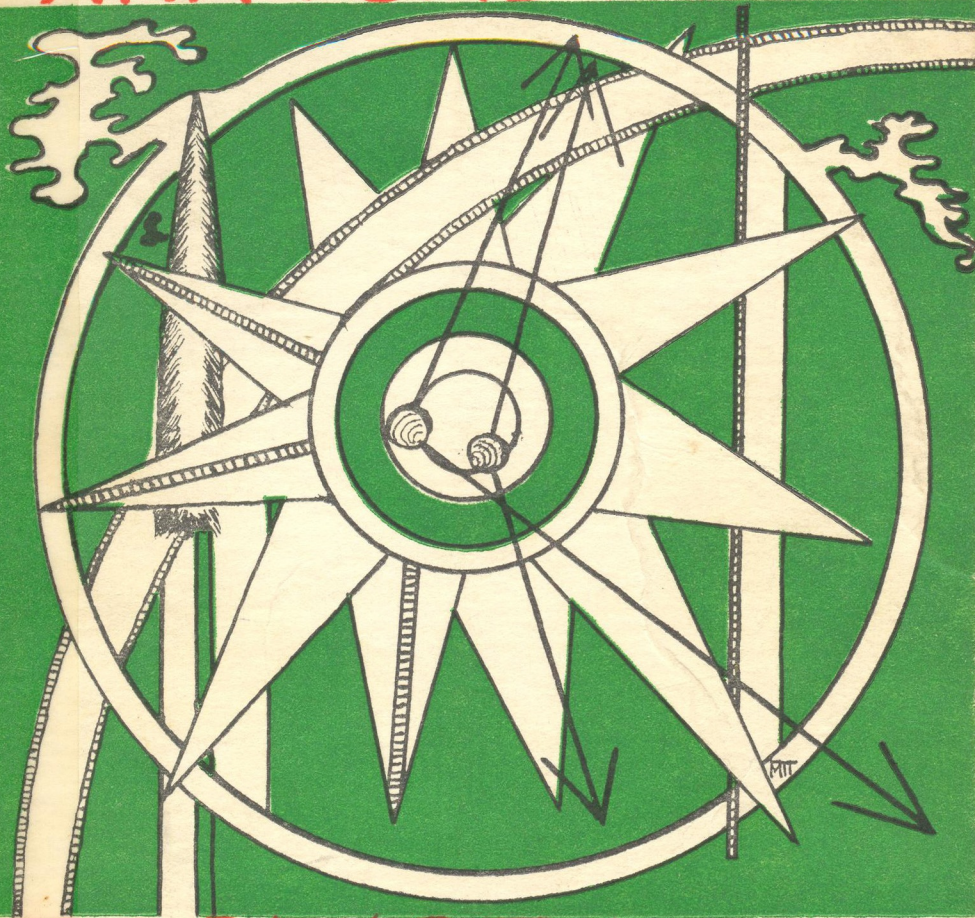

АНА ТОЛЬ ГАЛАЦ

РОЗМОВА

3 МИНУТИМ

ANATOL HALAN

Анато́ль Га́лан

EL DIALOGO CON EL PASADO

Novelas

EDITORIAL JULIAN SEREDIAK

BUENOS AIRES — 1971

РОЗМОВА З МИНУЛИМ

Оповідання

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

БУЕНОС - АЙРЕС — 1971

Тираж 1.000 примірників

Обкладинка й ілюстрації роботи Мар'яни Паленко

Copyright 1971 by the Publisher

IMPRESO EN LA ARGENTINA
Printed in Argentina

Imprenta "Champion". Mercedes 2163 Bs. As.

Анатоль Толстий

РОЗМОВА З МИНУЛИМ

Косий промінчик вечірнього сонця зрізав, як ножом, верхню половину великого стінного люстра, і в порожньому місці зразу з'явилося обличчя... Обличчя шатенки з сірими очима, з трохи задертим догори носиком.

— Ти знову тут? — спитав Борис, звертаючись до з'яви.

— Так, я тут. Хочу нагадати тобі про твою помилку...

— Фросю, для чого ти нагадуєш? Двадцять років лягли між нашим останнім побаченням, розумієш, двадцять років... І тепер ти вже не та вісімнадцятилітня дівчина з привітною усмішкою й оксамитовою шкірою. Тепер ти жінка «бальзаківського» віку, напевно, мама, а може бути, й бабця.

— Ти помиляєшся, Борисе. На жаль, мені не довелося стати навіть дружиною, а про бабцю й говорити нема чого. Ти виїхав, а тут лишилися тільки інваліди. Ти пам'ятаєш, яка я була? Ти ж сам називав мене «квіткою», гарною й запашною... Так ось, із цієї квітки нічого не вийшло. Після війни сотні тисяч таких, як я, мріяли мати родину, прожити своє життя, як Бог велів, словом, нормально. Перевагу мали красуні. Я красунею не була, весь мій скарб полягав у молодості і в тому дарункові, яким хвалиться чоловік... Я берегла його, знаючи, що в мене більш нічого нема. І ось я зустріла не інваліда, а справжнього, повноцінного

хлопця. Як можна проникнути в людську душу? Він був такий ніжний, розуміючий, чуйливий. Він говорив: моє життя буде зв'язане з твоїм назавжди... Я не мала права не вірити, але все це виявилось брехнею. Він забув мене дуже швидко й знайшов іншу. Проте, нащо я тобі це розповідаю? Те, що скоїлося зі мною після, тебе цікавити не повинно. Навіть коли б усе було в двадцять разів гірше, і то не ти в цьому винний. Я хочу тебе спитати лише про одне : чому ти пішов від мене? Боявся за своє життя? Шукав кращу? Але — кого? Я знаю, що серце твоє було вільне. Ти пішов від мене, а я чекала тебе кожного дня, чекала з трепетом, із якоюсь упертою надією, хоч ця надія дорівнювала нулеві. Ти покинув усе — свої речі, книги, листи від близьких, рідних тобі людей. І я думала : невже Борис міг про них забути? Невже не потягне його повернутися хоча б для того, щоб узяти з собою фамільний альбом? Адже від нас фронт ще був далеко. Не забувай, що я була тоді дівчинкою, на п'ятнадцять років молодшою від тебе, я була твоєю підлеглою-санітаркою, яка подавала тобі все, що ти наказував. У цьому полягали мої обов'язки. Я знала, що ти нещасливий із своєю дружиною. І як мені хотілося створити для тебе хоч «маленьке щастя» й наперекір твоїй високоосвіченій дружині довести, що проста дівчина здібна більше розуміти чужу душу... Пам'ятаю, коли ти вперше поцілував мене... я заніміла від щастя, я не могла собі уявити, що це ти, відомий лікар, «знизився» до мене. Чому ти тоді так пристрасно пестив мене? Може, тому, що ви з дружиною напередодні посварилися, що вона наговорила тобі багато дурниць, які я чула... Правда,

я тебе відштовхнула, себто, не допустила до себе. І тепер каюсь. Можливо, ти б тоді (пізніше) не відійшов, і ми були би з тобою дуже щасливі.

Борис перевів погляд від люстра до підлоги. Обличчя щезло. Люстро залишилось тим же, незрізаним, навколо була звична самота. Та й розмову цю було вигадано самим Борисом, ніколи нічого подібного Фрося йому не говорила і не писала.

Чорт зна, що таке? Галюцинації? Висліл дурної уяви? При чому тут минуле в особі Фросі? Що ж, не вдалося життя. Не було дітей, певно, не було й справжньої любові. Фрося! Фросина! Ця простенька дівчина чомусь запам'яталася більше від усього. В спогаді лишилась вона, відходяча, із сьйвом потускнілого золота на голові, в сірому жакетику, подарованому дружиною.

І ось п'ятдесят із чимсь літ. Уся можлива розкіш до твоїх послуг, а щастя, справжнього щастя нема. Про дружину не згадується. Вона була, чи не було її, якось тяжко усвідомити. Чому ти переслідуєш мене, Фросю? Дай мені спокій! Ти хочеш помститись? За що?

Звідки влада минулого? Кожного дня, майже кожного дня, і ввечері, і вночі, і ранком з усіх кутів дивляться сірі великі очі й голова старого золота.

Рятунком зробилась пляшка. Спочатку, як експеримент, а потім увійшло в традицію. І тоді Фрося уможовлялась навпроти і починала ганити:

— Ось як, доктор став алкоголіком? А хто лікував від алкоголізму? Хто говорив, що це ганебна звичка? Чуєш, Борисе, мені тепер тридцять вісім літ, п'ятнадцять літ різниці лишаються в силі.

Але якщо ти послухаєш мене, все може бути інакше... Між іншим, не думай, що я лишилася санітаркою, як раніш. Ні, я закінчила, як і ти, інститут і, в пам'ять про тебе, стала лікарем. Можу тобі сказати, що твоя колишня дружина виїхала в Німеччину зі своїм новим німецьким чоловіком. Вона за тобою не дуже тужила. А ось я — тужу. Чи є в тебе дружина? Якщо нема, пиши мені. Нам уже осточортіло боятись. Дідько з ними і з цією набридлою всім політикою. Ми хочемо бути людьми, а не манекенами. Ось ти перебуваєш тепер в Америці, а я не боялась би тобі писати. Що мені зроблять? Знищать? Будь вони тричі прокляті! Вони знищили наших дідів і батьків, а на нас поховзулись. Тепер ми їм говоримо просто в вічі: ну, як, побудували комунізм? Обіцяєте за двадцять років, а потім додаєте ще тридцять? Нам цього майбутнього комунізму не потрібно. можете взяти його собі. Нам потрібне життя тепер, поки ми ще відносно молоді, поки не обернулися в музейні експонати.

Борис провів рукою по чолі. Сниться? Мариться? Ні, він начебто ще нормальна людина. І справді, не треба пити, бо п'ють там, де неможливе життя.

Великий, невиліковний біль. Коли б можна було повернути минуле, повернути вісімнадцятилітню просту дівчину, яка вміла любити й співчувати.

Напереді... Що напереді? Рік за роком — накопичення грошей, а потім справжня, непідроблена старість, а потім — смерть від старости.

Чи можна забути минуле? Ні, не можна! Лише той, хто ніколи не зазнав його чару, легко переключується на «нові рейки» й не думає про нього.

Борис не витримав, спробував розшукати

Фросю, і спроба, проти сподівань, увінчалась успіхом. Виявилось, що Фрося працювала в тій же лікарні і, що найбільш дивно, уявна розмова підтвердилась: вона не замужем і вже десять літ пра-

цює на посаді лікаря. А дружина Бориса, справді, одружилася з німецьким офіцером і виїхала з ним до Німеччини.

Від того часу почалася друга фаза зв'язку з минулим. Через океан попливли ваговиті пакунки з найбільш коштовними речами, а звідти листи — один за одним, листи сміливі, ані скільки не завуальовані, наче нема там цензури.

І тоді старший досвідчений чоловік зробив велику дурницю, написав Фросі, що він готовий зустріти її, як дружину...

І ось відповідь на поганому папері сторінок з учнівського зошиту, економним, заокругленим, чисто-жіночим почерком :

«Милий Борисе! Ти дозволив мені так себе називати, хоч раніше я називала тебе тільки «доктор». Ти шлеш мені такі коштовні подарунки, що просто соромно їх приймати. Але останній подарунок — найдорожчий. Він приніс мені велику радість і ще більший біль. Ах, ти, старий милий мрійнику! Готовий зустріти... Наче справа йде про виїзд на одну з приміських станцій. Нема сумніву, я б не лише поїхала, чи полетіла до тебе, а пішла б пішки, через усі континенти. Ти ж знаєш, що ми, советські жінки, дуже виносливі. Але не будем заколисувати себе надією, що не може здійснитись. У нас, для таких, як я, себто, для тих, що не належать до партії й до «активу», як і раніш, «граніца на замке». Навіть коли б приїхав ти й одружився зі мною за всіма приписами шлюбного закону, і то навряд, чи зміг би ти забрати з собою свою дружину. Колись російський поет Єсенін написав вірша під заголовком «Страна негодяев» —

«Країна мерзотників». Так ось, такою була й, на жаль, лишилася «країна збудованого соціалізму». Тут люблять мучити. Під усяким претекстом і без претекста. Люблять розлучати матір і дітей, чоловіка й дружину. Нехай, мовляв, поплачуть.

Ти зробив мені зауваження, що я дуже сміливо пишу... Але ж мені так набридло ховатися зі своїми думками, що нехай вони хоч виливаються на папері.

Ще трохи про твою пропозицію. Любий мій! Я б знову обернулася в вісімнадцятилітню й дорожила б кожним днем, прожитим із тобою. Для чого ти написав про це? Я вже давно не плакала, а тепер у мене весь час ллються сльози, коли подумаю... Живи теперішнім, а про майбутнє не складай плянів, вони не для звичайних смертних».

Ось і вона дає пораду, котру чую з усіх боків. Теперішнім? Яким це? Пацієнтами й їхніми хворобами? Обідами в ресторані? Дурними кінофільмами?

А страшніш від усього те, що дні схожі один на другий, як точна копія, без вражінь і переживань, без будьяких змін. Ось тільки листи звідти, з минулого, яке могло стати теперішнім...

Яка це глупота: бути під владою минулого, тягнутися до нього, хворобливо любити його...

ЯК Я БУВ ДВІЙНИКОМ

Скалічений до невпізнання, колись славний своєю чистотою, а тепер брудний і страшний Берлін, кожного вечора здригався вцілілими булками, додаючи до старих руїн свіжі, все збільшуючи синодик загиблих.

Вдень ще можна було жити, але в міру наближення сумерку, точніше, семи годин, коли починалося бомбардування, люди з нікудишніми нервами не витримували й поспішали до бункерів, навіть перед офіційним оголошенням тривоги.

Ми до бункерів не бігали, бо було далеко до них, а до того гніздився в нас дух фаталізму: мовляв, що судилося, те й буде. Смерть була тоді настільки звичайним явищем, що про неї думалося просто, як про неприємний, але невідкличний обов'язок.

Однак, і нам при кінці березня 1945 року, за висловом Зоценка, «стало скучно». Ми добре знали, що большевики, які довгий час стояли у Фюрстені, пригтовувались до останнього стрибка й ось-ось появляться в Берліні.

Але як виїхати звідти, як дістати перепустку? Перевагу мали військові, і тому я різними правдами й неправдами обернувся в військового, з відрядженням на захід.

Був соняшний, квітневий день. Свіже повітря з легкою домішкою горілого, бадьорив вічне недоспанний і недоїджений організм. Нова військова

уніформа по молодості років тоді надавала мені ваги у власних очах і я, опинившись на Ангальтському вокзалі, навіть дещо звисока поглядав на тривожні обличчя цивільних утікачів, що старались причепитись до будьякого потягу. І раптом до мене підбігає зовсім юна жінка, пристрасно обіймає за шию й говорить:

— Йогане, ти живий, я тебе нарешті розшукала! О, мій дорогий Йогане!

Жінка так гаряче мене цілувала, що мені зробилось ніяково й я трохи відсторонився. Тоді чудна незнайомка розплакалася й почала вигукувати:

— Ти відстороняєшся? Ти забув свою Еріку? Ні, цього не може бути! Я нікуди тебе не пущу більше, ми будемо тепер разом. Ось тільки... не знаю, що робити...

Я приглянувся до гарних блакитних очей і зауважив у них тьмяний вогник божевілля. Мені стало ясно, що спекатись зараз тієї жінки неможливо, і я, якомога спокійніше, спитав:

— Чого ти не знаєш, моя Еріко?

Слово «моя» мало магичний вплив. На ніжному обличчі жінки розцвіла щаслива усмішка і вона сказала:

— Не знаю, як бути з нашою дівчинкою, з Мартою... Її взяли знайомі, щоб зберегти від бомб. А я шукала тебе, була певна, що знайду. Давай поїдемо зараз самі, а потім повернемося і візьмемо Марту. Ось її постіль і одежа. Я не хотіла лишити їх в нашій старій квартирі. Давай, любий, скоріше сідати в вагон, ти бачиш, скільки людей, нам не буде місця!

До відходу поїзда лишалося хвилин п'ять,

не більше. Я швидко, поза чергою, купив два квитки, схопив Еріку за руку й протовпився в вагон. В ту мить я не думав, що буде далі. Я бачив перед собою нещасну істоту, яку треба було відтягнути від тяжких думок, врятувати від остаточного божевілья.

У вагоні Еріка дістала з валізки родинний альбом і сказала мені:

— Подивись, ти вже, певно, забув минуле...

І тут я просто очманів. Я побачив фото жениха й нареченої в день їхнього весілля, і тим женихом був я... Моє обличчя й постать були надзвичайно схожі на невідомого мені Йогана. Коли ж узяти до уваги, що моє ім'я Іван відповідало німецькому Йоган, як мене й називали в Німеччині, схожість набирала фатального характеру. Але це ще було не все. Підштовхуваний допитливістю й передчуттям нового сюрпризу, я запитав Еріку:

— А ти не забула свого паспорту? В дорозі може трапитись перевірка документів. Дай мені паспорт, я покладу його собі до кишені.

В паспорті жінки було написано: Еріка Бюлов, 21-го року, фах — стенографістка. А в мене: Йоган Білов... Значить, різниця лише в одній літері, яку, на випадок чогось, легко можна було пояснити звичайною канцелярською помилкою...

Настав вечір. У вагонах, розуміється, світла не було. Еріка поклала голову мені на плече й зразу ж заснула, зігріваючи мене теплотою свого свіжого дихання. А я спати не міг. Я думав про те, що скоїлося зі мною й чим це може закінчиться. Був я нежонатий, і ця мила жінка, так би мовити, запропонувавши себе в дружини, могла б бути прийнята мною, як подарунок долі, як добрий

ангел на моєму безрадівному скитальчому шляху. Але ж вона ненормальна. Очевидно, в неї було тихе божевілья від пережитих берлінських жахів. Можна було догадатись, що вона загубила назавжди і чоловіка й дочку. Я зрозумів це з її слів, що «мій фронтний товариш», писав їй про мою загибель, а дочка «спала три дні, не просинаючись», а потім її від матері забрали...

На світанку блакитного весняного дня ми приїхали до Карлсбаду. Тут належало нам зробити зупинку, довідатись про фронтві новини й вирішити питання про дальший маршрут. Того маршруту, який я мав, можна було не дотримуватись. Чітка военна машина розладалась. Нікому не було діла, хто, куди й для чого їде. Німецькі офіцери, читаючи старанно виписане білою фарбою на паркані гасло «Zig, одер Сібіріен», лише плювали й ляпались.

Відрядженим і втікачам надали право мешкати в школі, але ми з Ерікою пішли шукати номер у численних карлсбадських готелях і досить швидко знайшли його.

Еріка була дуже задоволена. Вона говорила:

— Мій любий, мій єдиний, я вже не хочу жити в Берліні. Давай поїдемо куди небудь далеко, купимо невеличку хату, ти знов працюватимеш, тільки не в клініці, а як приватний лікар, у себе, щоб я була з тобою цілий день. І в нас, крім Марти, буде ще одна дівчина і два хлопчики... Добре?

Розуміється, я в усьому погоджувався з Ерікою. Мене пригноблювало тяжке передчуття короткочасности й трагічного кінця нашої зустрічі, тому я докладав усіх старань, щоб потішити й розвеселити цю дорослу хвору дитину.

Карлсбад — чудове, мальовниче місто. Оточене горами, з гарячими лікувальними джерелами, з гарними будівлями найрізноманітнішої архітектури.

Але в той час було не до краси природи й міст. Наше життя здебільша проходило в номері готеля. Обідали ми в ресторані, на картки, снідали й вечеряли тим, що вдалось дістати на ті ж убогі картки. Еріка дуже мало їла й це мене непокоїло. Але вона запевняла, що «ані краплі не голодна». Я розумів, що це буде самовідречення й настоював, щоб вона жила нормально. Однак, Еріка виявляла впертість, незмінно підсовуючи мені кращі й більші куски.

За два тижні Еріка сказала:

— Любий, в нас буде дитина. Не знаю, що, дівчинка, чи хлопчик, але я щаслива, любий! Адже діти — це продовження самого себе, виправдання всіх наших людських пристрастей, рація життя...

На сімнадцятий день утікачам і відрядженим, що тимчасово перебували в Карлсбаді, було запропоновано виїздити, бо фронт наближається й не мали надії затримати його. Я попередив Еріку:

— Ми мусимо їхати далі.

— Мусимо? Чому? Мені так добре тут. Я відпочиваю від цієї жахливої війни, мені нічого не треба, аби лише ти був зі мною...

— Що я міг їй відповісти? Іноді вночі я бачив, як вона, стараючись не розбудити мене, вставала, затуляла лямпу темною матерією і, напружуючи зір, шила сорочечки для майбутньої дитини. Часом вона безпричинно сміялась, а коли я її питає, чому вона сміється, відповідала цілком розумно:

— Мій любий, у житті є багато смішного. Ось недавно ми з тобою обідали і я знайшла на підло-

зі перстень. Ти гадав, що він золотий, навіть потягнув мене скоріше додому, щоб перевірити, а я знала, що золота там нема й краплі, що він мідний. Тут золотих перстенів не гублять. Ти віриш у Бога?

— Так.

— І я вірю. Бог існує. Він врятував нашу дівчинку й дозволив мені знайти тебе. Зачекай, ти ще не зовсім знаєш свою Еріку. Вона зуміє дати тобі велике щастя, вона не дурна!

... Ми знову сіли в поїзд. Там зібралася різноманітна публіка. Військові і цивільні, добре й бідно одягнені, багато жінок із дітьми, багато юних пар, що дивились одне на одного закоханими очима. І все це поспішало на Захід, далі від червоної примари, від її загребущих лап.

Пам'ятаю чехо-словацьку станцію Пільзен. Там я купив два великих боханці хліба і п'ять літрів правдивого, не ерзацного пива. Коли б ви бачили, як бідна Еріка їла цей хліб! Тепер його було досить, не треба економити. Пиво вона пила теж, але трохи.

— Це не для жінок, — говорила вона. — Ви, чоловіки, можете пити скільки завгодно, а жінка ніколи не повинна втрачати міру.

Куди ми їхали? Що нас чекало в майбутньому? Ми навіть не думали про це. Еріка не відходила від мене й на крок.

На станції Платлінг у нас забракло харчів, і я мусів піти до міста, щоб поповнити наш запас. Я кликав Еріку: «Ходімо!» Але вона, бліда і хвора, лише сумно посміхнулась.

— Любий, коли б ти знав, як мені нелобре. Голова крутиться, нудить. Іди, мій дорогий, сам. Хіба ти покинеш свою дружину? Ти ніколи тепер

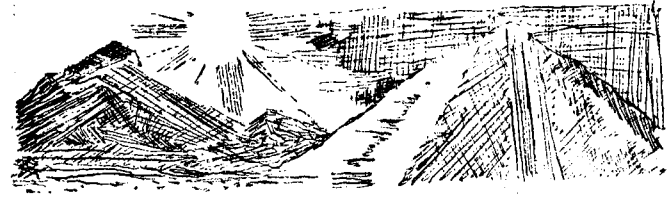
Її не покинеш, бо ти чесний, ти батько нашої Марти. Я зачекаю на тебе. Це ж не буде довго?

Так, це не було довго. Але в цей короткий проміжок, не більше півгодини, відбулось бомбардування, і всю станцію Платлінг разом із поїздами, що там спинилися, було знесено з лиця землі.

Ті, що лишилися живими, розповідали мені, як більшість мандрівників ринула в льох триповерхової станційної будівлі. Там було начебто безпечно. Але через погану іронію долі, тяжка тоннова бомба потрапила саме в цю будівлю й пробила її наскрізь — до льоху.

Я бачив той страшний льох, де разом із десятками інших бідолах загинула Еріка.

Вона пішла від мене так же несподівано, як і прийшла.

КАРІМА

*... Я розповім тобі про шербатаго місяця,
Що його зжерли голодні вовки.
Прийди, любове моя, прийди!*

Георгій Чулков

Тоді ніякого місяця не було. Можливо, його, справді, зжерли, тільки не вовки, а чорні хвилі хмар, що клубочились на небі, а можливо, він ще не встиг народитись. Тиша на м'яких лапках ходила по дворі. Ось вона спіткнулась і плеснула водою в мілкому арику, який тут же протікав. Потім гучно застукотіло в двері.

«Чорти! — подумав Шаригін, — не дають спати людині»...

Він підвівся з ліжка, підійшов до дверей і незадоволено запитав:

— Хто?

— Відчини, докторе, сестра захворіла, дуже прошу тебе піти зі мною, — відповіли по-кіргізькому.

Шаригін запросив до кімнати нічного гостя, молодого кіргіза.

— Що з твоєю сестрою?

— Сам узнаеш. Кричить. Живіт болить.

— Ти з конем? Далеко мешкаєш?

— Нема в мене коня, докторе. А мешкаю я зовсім недалеко, трьох кілометрів не буде.

Шаригін у думці згадав чорта ще раз. Пройти три кілометри в абсолютній темряві через численні арики, плутаючись у густій траві, спотикаючись об каміння — перспектива не дуже приємна.

Але в кіргіза рисячі очі. Він обережно тримав Шаригіна під руку й що-хвилини попереджував:

— Обережно, камінь! Обережно, калюжа! Обережно, спускаємося вниз.

Нічні шерехи не лякали. В цій країні не ошукують і не визнають нападу з-за рогу, а ворога відверто проколять ножем і не тікаючи, спокійно чекатимуть на міліціонера й на заслужений арешт.

Нарешті перед звиклими до темряви очима забовваніли юрти.

— Сюди, докторе, лізь, будь ласка!

У просторій юрті, застеленій повстю, світилась невеличка гасова лампа. Меблі не було, стояла лише обтягнена залізними обручами скриня.

З повсті зразу схопилась одна жіноча постать, а друга лишилась лежати.

— Це хвора?

— Так, докторе, це моя сестра.

Шаригін став на коліна й стягнув із хворої кілька легких укривал. Перед ним лежала в довгій сорочці дівчина. Шаригін наблизив до її обличчя лампу. Досконалої краси були ці чорні, дещо п'ятьовно вигнуті брови, ніжна опуклість щік.

— Давно ти хворієш?

— Від обіду.

— А що ти їла?

— Ми їли барана, потім пили молоко, потім

їли кавун, а тоді знову молоко й барана...

Шаригін посміхнувся й почав діставати з валізки все потрібне для промивання шлунку.

— Болить?

— Болить, докторе. Дуже болить!

Пухляві губи з білосніжними зубами якось жалісно скривились. Можливо, дівчина хотіла заплакати, але стрималась.

— Нічого. Потерпи. Дайте помийне відро.

За півгодини Шаригін вийшов із юрти, щоб помити руки, а коли повернувся, дівчина сиділа в своєму кутку, перекинувши на груди дві чорні коси-змії, й уся сяяла від радості. Проте, в цьому сяянні була не лише радість людини, що одужала. В ньому виднілося наївне захоплення тим, що ось прийшов молодий доктор, трохи зробив їй боляче, але тепер цей великий незносний біль вирвано з коренем, і завтра знову можна бігати, їсти, веселитись. Дівчина пестила Шаригіна поглядом так одверто, що він зніяковів.

— Як ти називаєшся?

— Каріма, докторе.

— Так ось запам'ятай, Карімо. Ніколи не їж одразу м'ясо, молоко й кавун. Треба все це їсти окремо, з перервами. Розумієш мене?

— Так, докторе, розумію.

Брат шептався з дружиною, потім щось шукав у скрині.

— Ось докторе, тобі гроші.

— Не треба.

— Як це не треба?

— А ось так. Проводи мене.

Шаригін ніколи не брав грошей з пацієнтів-кіргізів. Якщо кіргіз пропонує гроші, значить, він

зовсім бідний. Багатші привозили курей, яйця, кумис, і не можна було їм відмовити, вони дуже ображались. Але гроші кіргізам доводилося заробляти тяжкою працею, наприклад, риттям зрошувальних канав, або утриманням розмиті дощами дороги.

Тим же пішим порядком Шаригіна було доставлено додому. Він уже не шкодував про недоспану ніч. Європейський лікар завжди ідеаліст, а крім того, Шаригінові було двадцять п'ять років, і чорні коси стояли далеко не на останньому місці в його мріях.

**

І знову була ніч із погашеним місяцем та усмішливо миготливими зірками. Ще не пізня, ледве перехилена за грань вечора. Ніч — для себе, коли нема вже жодних обов'язків, і електрична лампка, рідкий привілей у цьому далекому краю, ласкаво освітлює стіл і запрошує до книги.

Шаригін приготував цигарки й сірники, поставив біля себе чайник із холодною кавою і склянку. Зручно всівся, розкрив книгу і раптом почув м'яке, наче котяче, царапання по віконній рямі. Він відслонив фіранку. За склом виднілися гарно вигнуті брови й білозуба усмішка. Каріма!

— Що ти хочеш, дівчинко?

— Мені нічого не треба, докторе. Я прийшла тобі подякувати...

— За що?

— Адже ти не взяв грошей. Ти добрий. Відімкни двері.

Каріма увійшла. На ній був елегантний, певно, святковий, оксамитовий жупан, гарні чобітки,

дуже багато намист на шиї. Вище чола була ще срібна лента й вона ясно блищала, підкреслюючи чорну густоту волосся.

Господар стояв, зніяковілий, і нарешті догадався запропонувати гості стілець.

— Я не люблю цього, — сказала Каріма, — не звикла, сяду ось тут, на килимчику, і ти сідай.

Дівчина легко ховнулася вниз, підклала під себе ноги й простягнула руку Шаригінові.

— Йди ж!

Вони сиділи й балакали про різні буденні речі. Шаригін був не лише лікарем, а й дослідником тієї дуже далекої від європейської цивілізації країни. Його цікавив побут азійців, давні, усталені традиції. Він запитав :

— Карімо, як ти дивишся на шлюб?

— Бачиш, докторе, нас ніколи не питають, чи любимо ми когось. Нас просто продають. Але якщо кіргізка до продажу встигне полюбити, це на все життя. І... мені буде дуже боляче, коли до тебе почне приходити, крім мене, інша...

— Ні, моя дівчинко, ні! Крім тебе, нікого не буде. Приходь!

Тепер Шаригін кожної суботи чекав на милу гостю. Чекав трепетної темної тиші закинутого в горах селища й був незадоволений, коли зрідка появлявся на небі срібний задумливий ріжок. Не прийде! Але вона приходила, незмінно ласкава, зі своєю срібною лентою, а взимку — в гостроверхій лисячій шапці і в ватяному синьому жупані, перехваченому в тонкому стані широким шкіряним поясом.

Доктор Шаригін не пізнавав себе. Як часто

раніше проклинав він Міністерство Здоров'я, що закинуло його в таку дичавину, а тепер, навпаки, був йому за це вдячний. Якщо б півроку назад сказали, що він полюбить дикунку. Як би він сміявся! Та любов недбало і владно відсторонила всі умовності, і в серці живе лише одне ім'я — Каріма.

— Ти моя найбільша радість, дівчинко!

— А ти моя, докторе. Знаєш, я вже прочитала всю книжку, котру ти мені дав минулого разу. Мені було трудно читати. В школі ми погано говоримо по-російському, і нам таких книжок не дають. Але ти поясниш мені те, чого я не розумію. Добре?

Іншим разом Каріма сказала :

— Це добре, що мені небагато років. Ти будеш учити мене, щоб я дорівнялась тобі хоч би на одну третину. Я тямуща, і ти не пошкодуєш, що витрачав на мене час.

Ні, він для неї часу не шкодував, але ж той час був обмежений суботніми вечорами. Якось він упросив її лишитись на неділю, пообіцявши замкнутись і нікуди не виходити з хати.

— Ти боїшся брата?

— Брата я не боюсь. У нас батька бояться, а батько помер. Брат знає, що я тебе люблю, і він заріже кожного, хто тебе образить. Але, мій любий, на світі багато поганих людей. Вони побіжать і нашепчуть про тебе, а тоді тебе переведуть в іншу місцевість, де ти мене забудеш. А мені без тебе не життя...

— Я тебе не забуду ніколи. І без тебе я не виїду!

**

Для чого вирядили сюди цю блакитнооку Зою? Вона тільки-що закінчила інститут, вона лікар-педі-

ятр без практичного досвіду, і Шаригін повинен їй помагати. Але справа не в цьому. На широкому шляху легко розминутись, а лікарняний двір невеликий, і в ньому, крім старого самітного зав. господарством, ніхто не мешкає. Зоїна квартира за сто кроків від Шаригіна. Вона забігає до нього просто, іноді навіть без попереджувального стуку в двері. Розчинить їх раптом і сміється збиточним сміхом, помітивши ніяковість колеги.

Зоя вирішила: кожної суботи ввечері, або ви в мене, або я в вас!

Ні, цього він не міг.

— Але чому? Що у вас тут, кохання? Можливо, з вузькоокою кіргізкою?

Не кохання, але він працює тепер, пише наукову статтю і якраз усі суботи в нього зайняті...

Зоя образилась, навіть уникала зустрічей, але потім поновила атаку.

— Субота ні, неділя ні, хай ще і понеділок із вівторком. Але середа, четвер і п'ятниця мої. Добре?

Що було йому відповісти?

І все кінчилось так, як, звичайно, кінчається...

Знову з далекого неба спускався на землю мороз. Каріма постукала в двері, але ніхто їй не відповів. Вона постукала в темне вікно і раптом почувала жіночий голос:

— Піди спитай, кого це носить ночами нечиста сила...

Тоді Каріма пішла назад, а ранком її знайшли замерзлою в наметі, і ніхто не міг сказати, чому це скоїлось.

НІЧНИЙ МЕТЕЛИК

1

Під цим прозвиськом її знало все невелике польське містечко. Вона працювала в одній з установ, чи то прибиральницею, чи то розсильною, ретельно ставилась до своїх обов'язків, не раз було її премійовано «матеріальними цінностями», наприклад, трикотажною блузкою, або новою каструлею. Їм'я в неї дуже розповсюджене — Ганя, а прізвище вигадане, Майська, чи Первомайська. Вона була «безбатченком», і після смерти такої ж безрідної матері, в п'ятнадцять років лишилась одна в цілому світі.

Ганя не відзначалася грамотністю. В боротьбі за існування не було часу на навчання. Але її тонкий стан і кучерява голова притягали очі чоловіків. Ті ж, що її знали, розігнавшись за гарною постаттю, раптом спинялися й розчаровано говорили:

— Ах, це нічний метелик..

Проте далеко не всі зупинялися на півдорозі. Багато брали її під руку упевнено й владно, як беруть за повід власного коня.

— Ходімо!

Ганю полум'яно ненавиділо все жіноче населення містечка. Не лише юні, а й літні жінки при найменшому вечірньому спізненні чоловіка, удлино питали:

— Чи не зустрів ти нічного метелика?

Моралістам, що намагалися після «даннини безумству» скерувати Ганю на шлях істинний, вона відповідала так:

— Я, дорогий товаришу, дістаю сто рублів на місяць, а після різних відрахувань — вісімдесят п'ять. Якщо ти мене навчиш, як за ці гроші одягнутися, взутись і прожити, тоді я своє зайняття можу лишити. Воно, правда, не дуже гарне...

Вибухла війна, і в перші ж місяці самотній Гані настійно запропонували будувати нову Європу. Їй було однаково. Європа, то й Європа. Але остівський табір ізолювали від зовнішнього німецького світу. До чого ж дурні німці! Вони відсторонювались від усіх національностей, крім своєї. Ганя пророчо говорила, що «це їм вилізе боком» і ретельно працювала на фабриці штучної вовни, безмірно дивуючись тому, як із соснового чурбака виходить м'яка шовкова вата. Чорти смугасті, ці німці! Вони знали секрет, а наші не знали. Скільки в нас сосон! Ось пустили б їх на переробку, і все советське населення, викинувши свою латану одяжу, хизувалось би в новій.

Мрії про одяг перший час не лишали Ганю. Правда, німці привезли кілька мішків верхнього плаття й білизни з убитих жидівських жінок, та коли Ганя про це довідалась, а ще побачила на вимитій і випрасованій білизні залатані дірки від куль, вона оголосила бойкот:

— Хай вони, гади, самі вдягаються, і щоб цей одяг прилип до їхнього тіла та знявся разом зі шкірою...

Під впливом Гані майже всі остівські дівчата відмовились від німецького подарунка, і лише пара-друга накинулась на гарне шмаття.

До Німеччини Ганіне прозвісько «нічний метелик» не доїхало. Воно було залишено в містечку, звідки ніхто не потрапив у цей табір, і Ганю її нові подруги вважали недоторканою, чинієюсь нареченою, що сумує за своїм любим, забраним на фронт...

Ганя охоче погоджувалася з цією привабливою версією, розповідала, який гарний був у неї наречений, не то інженер, не то доктор... А все ж таки після війни вона залишиться в Європі, тільки не в Німеччині.

— Куди ж ти поїдеш?

— Покищо не знаю. Світ великий і одній душі знайдеться в ньому місце.

— А додому?

— Додому? На сто рублів у місяць до кінця життя? Ні, дівчатка, не хочу і вам не раджу.

Подруги намагались переконувати, що після війни стане легше, а крім того, повернеться Ганін наречений, який, без сумніву, буде заробляти добрі гроші.

Але Ганя лишалася при своїй думці, відповідаючи, що наречені здебільша не повертаються, навіть у тому випадку, коли їх не вб'ють...

Кінець війни теж прийшов несподівано. Хоч таборове начальство шезло за три дні до капітуляції, фабрика, що на диво всієї Німеччини, не зазнала бомбардувань, продовжувала працю й зупинилась лише тоді, коли прийшли американці.

Дівоче населення остівського табору негайно одягло кращі свої убрання з виданих по «бецугшайнах», усілося біля бараку на травичці й почало виспівувати різні домашні пісні. В них розповідалося й про товариша, який відлітає в дале-

кий край разом із вітром, і про стареньку матір, що виходить на дорогу, очікуючи сина, і про бистру річечку, яка несе човен, а в човні того, що від усіх миліший дівочому серцеві...

Потім біля бараку з'явилися веселі американці й притягли дівчатам смачного печива й шоколаду. Порозумівалися промовистими жестами, аж доки не підійшов якийсь американський слов'янин, що взяв на себе труд перекладача.

Було радісно й легко на душі від свідомости, що ось уже ніхто не посміє гнати на фабрику, захищати відвідування близького міста, не примусять підводитись і лягати за суворо встановленим часом.

Ганя ходила козирем. До неї прилип, як муха, тридцятип'ятилітній автомеханік, дещо обізнаний із німецькою мовою, що кожен вечір приносив їстівне, овочі, заокеанські жіночі прикраси. Першого ж дня автомеханік по-діловому запитав:

— Скільки тобі років?

— Двадцять три.

— Ти замужем?

— Ні.

— Така гарна й не замужем? Чому?

Тут знову з'явився на сцену не то доктор, не то інженер, за яким Ганя «майже була замужем», але ж він пішов на фронт і на тому все кінчилося.

— Ти його любиш? Хочеш повернутись додому?

Ні, Ганя додому повертатись не збирається, бо, очевидно, її жених забитий, а рідні в неї нема.

Автомеханік дуже зрадив. Він розповів Гані, яка гарна країна Америка, скільки там емігрантів із усіх кінців світу, як вони багато живуть. Авто-

механік удівець, дружина померла перед війною, лишилась тільки п'ятилітня дочка, яка живе в його батьків. Між іншим, у нього власний будинок у Нью Йорку і дві автомашини, легка і вантажна.

Ганя слухала уважно, але трималася строго. А автомеханік із кожним днем усе більше розпалювався. Він уже питав у Гані, чи подобається він їй хоч трохи, а якщо подобається, то чи не погодилась би вона з ним повінчатись? Де хоче, в німецькій, або східній церкві, це не важливо. Важливо те, що за два-три місяці автомеханік, за вислугою років, демобілізується й поїде до Америки. Так ось він би хотів поїхати разом із Ганею...

Колишній «нічний метелик» внутрішньо плескав у долоні. Куди йому, бідному, самостійно їхати в широкий світ? Боязко... А любов? Що таке любов? Ганя її не знала, вона лише жаліла багатьох, ось так просто, по людському... Вона пожаліла б і американського автомеханіка, без жодного розрахунку з її боку, але тут була інша справа...

Влаштували гарне весілля, повінчались у східній церкві. Дівочий барак аж підстрибував від танців. Річкою лилося солодке вино. Ніч пройшла, як одна мить. А на ранок, попрощавшись із подругами, в супроводі багатьох військових машин, що несамовито тутукали, Ганя переїхала в німецький готель, у зручний двокімнатний пансіон.

2

Повільним, але коли оглянешся назад, надзвичайно швидким кроком промаршували сім років. Великий Нью Йорк у своєму стремінні до неба підстрибнув десятками нових хмародерів, роз-

лився морем неонових огнів, довів рекляму до намацальности.

Проте, це в центрі, де її величність торгівля вигадує всякі фокуси, щоб здивувати світ своїм одчайдушним розмахом.

А в середній за достатком частині міста нема хмародерів і кричущої екзотичної реклями. Там мир і спокій, там живуть звичайним невибагливим життям, яке хотів дати Бог усім людям, але вони від нього відмовились... І хто впізнає тепер Енні, колишню Ганю, колишнього «нічного метелика»? В неї парочка чудових хлопчиків, у неї дуже задоволений і незалежний вигляд.

Так, був час... Тяжкий, повний горя. Такий час, коли раділи картоплі і вважали за ніщо своє власне самолюбство. «Остівський» час теж, Богу дякувати, минув. Ось дванадцятилітня Кері сіла на підвіконня і весело бовтає ногами.

— Кері, моя люба дівчинко, ти хотіла б бачити свою маму? Ти її пам'ятаєш?

— Ні, я її не пам'ятаю, Енні. Ти моя мама, і мені з тобою добре.

А в Майка (чоловіка) таке щасливе обличчя. Він дуже любить свою гарну, ніжну дружину, він не помилився, взявши її з остівського табору.

Все було добре, однак, скоїлось несподіване. Світ тісний і трудно в ньому розминутися з колим лишнім. Ось так сиділа одного разу в скверіку сама, лишивши дітей під доглядом Кері, і раптом почула:

— Нічний метелик? Це ти?

Хто це спитав? Хто нагадав про те, чого не слід було нагадувати?

Напівсиве волосся, жорстокий погляд, і той

же упевнений рух господаря, що бере за повід свого власного коня...

Підвелася з лавки, почервоніла, напружена, гнівна, і сказала:

— Було та попливло, громадяніне. Шукайте собі нічного метелика десь далі. Зрозуміло?

П О В Е Р Н Е Н Н Я В А Л Ь П И

Десять останніх років тяжкими кам'яними краплями впали на людське життя, стерли блиск очей, вкрили зморшками щоки, густо посипали білим попелом волосся. Хто скаже, що Гельмутові Гоппе недавно сповнилось сорок? Колишній стрункий ефрейтор-танкіст обернувся в руїну й тому його відпустили без звичайної в цьому випадку тяганини, як німецького пса, щоби здох поза двором господаря.

Двором був советський табір. Але про табір не варт говорити, він став заяложеною темою. Краще згадати, що там допомагали жити міцно бережені в пам'яті спокійні Альпи, де повітря тече, як із кисневої подушки, де зарості малитника могли б стати постачальником ягід для цілої великої країни, де заяць, сарна й дика коза заселяють гірський простір.

І коли Гельмут знову побачив зблизька свої благословенні гори й альпійські луки, він задихнувся від радощів, сів на камінь і почав висвистувати «Стоїть гора високая»... Як не дивно; але ж Гельмут дуже відвик від рідної мови. Він навіть думав тепер по-українському, а якщо доводилось вилятись, то український «чорт» незмінно забігав наперед німецького «тойфеля».

Гельмут не був дурним і дуже швидко зміркував, що без знання мови в чужій і неприхильно наставленій країні йому буде дуже погано. Ні,

Гельмут не нарікає на українців, які ділили з ним іноді останній шматок хліба, і шле прокляття лише таборові, що зжер його залізне здоров'я.

Тут, біля півніжжя Альп, десять, ні, двадцять річних сторінок перегорнулися у зворотньому порядку. Гельмут із задоволенням спинився на першій із них. Ось ця схилена, наче зупинена в своєму бігові вершина, бачила юнака в коротких шкіряних штаних, у капелюсі з пером і з обов'язковим наплечником за спиною. З юнаком була в такому ж гірському мальовничому жіночому одязі блакитноока сміхотлива дівчина, від котрої пахло рожами, тими, що росли біля кожного німецького будинку, і Гельмут дуже дивувався: як примудрилася весела Герта занести цей запах на таку висоту? Губи в Герти були ніжні й покладливі, завжди готові до поцілунків. Тоді в очах Гельмута починали підстрибувати дерева, він губив відчуття вагомості й летів разом із Гертою вище Альп...

Вони вирішили одружитись. Гельмут не був багатим, але батьківська кам'яниця й великий овочевий сад щось коштували. Крім того, Гельмут володів успадкованим від батька кравецьким ремеслом.

В хату увійшла сімнадцятилітня радість. Мати Гельмута дуже шкодувала, що батько не дожив до тієї пори. Гельмут був одинаком: і його щастя було для батьків головною й постійною турботою. За рік народилась Ельза, а ще за два роки, коли Ельза вже бігала серед рож, нюхала їх, наколювала собі носик об колючки й гірко плакала від незаслуженої образи, божевільний фюрер почав шукати для своєї країни «білої Індії».

Гельмута забрали з першою мобілізацією. Він їздив на «тигрі» по Франції, відпочивав у приєднаній Чехо - Словаччині, побував у Норвегії. Був молодий і життєрадісний; тому не дуже сумував за Гертою.

Француженки, норвежки, італійки не дозволяли Гельмутові замислюватись над складними питаннями життя. Які там питання, коли не сьогодні, то завтра вжалить у серце сталева оса, й зостанеться лише горбок землі в чужій країні, який обов'язково розрівняють у перші ж дні майбутнього мирного часу. Проте, в танкістів було більше надій вижити. В бою їх берегла броня, прямі влучення артилерії не так уже часто траплялись. І все йшло гаразд, поки не вирядили Гельмута на схід. Власне кажучи, посивів Гельмут біля Сталінграду. Та й як було не посивіти... Потім полон і... краще не згадувати.

Колишній полонений, тепер уже не життєрадісний, а старий і хворий Гельмут наближався до свого будинку. По дорозі зустрів кілька знайомих, але вони не впізнали веселого Гельмута в смішно й погано одягненому перехожому. І сам він не хотів зупиняти знайомих та нагадувати про себе. Спочатку треба прийти додому, довідатись, як із дружиною й дочкою, а тоді... «Тоді» плавало в тумані, як у кожної людини, довгий час відірваної від свого гнізда.

У дворі був порядок. Струнка золотоволоса дівчина вийшла на ганок і питально дивилась на Гельмута.

— Ельзо!

— Так. Хто ви?

— Ельзо, ти не впізнала батька?

Дівчина зблідла, відступила крок назад і простягнула руки, не то бажаючи обійняти несподіваного гостя, не то відсторонюючись від нього.

— Тату, невже це ти?!

Запитання, самий тон його дорівнював гіркій образі, хоч Гельмут добре розумів, що семилітня дівчинка зберегла в своїй пам'яті інший образ... Коли, перед вирядженням на схід, йому пошастило приїхати в тижневу відпустку, ще не було старечих зморщок, відрослої сивої щетини на бороді і погаслих очей. А це паперове вбрання з чужого плеча бовталось на худому згорбленому тілі, як на чучелі в городі. Що ж тут дивного, коли не впізнала рідна дочка?

Гельмут трепетно притис до грудей м'яку дівочу руку й запитав:

— Де бабуся? Де мама?

— Бабуся... Померла, тату. Три роки тому. А мама в місті. Вона завтра повернеться.

— Ну, що ж, дочко, дай батькові з дороги шматок хліба й склянку молока, якщо знайдуться.

У своїй кімнаті, за письмовим столом, Гельмут побачив хлопчика років десяти, який щось старанно малював.

— Хто це?

— Мій брат, тату.

— Брат?

— Ну, розуміється. Ось бачиш, і ти не впізнав свого сина.

Тим часом хлопчик підбіг до Гельмута й притисся до нього.

— Ти тато Ельзи і мій також? Ти будеш жити з нами? Який я радий, що ти приїхав!

Чорні, як вугіль, очі й таке ж волосся в гарних кучерях, тонкий стан, смаглява шкіра... Ні, це не мій син, — подумав Гельмут, — і це взагалі, не німець. А вголос, здушивши в собі почуття ревності, відповів:

— Я теж радий, мій хлопчику. Виконуєш шкільне завдання?

— Так. Завтра у нас креслення, а я дуже люблю креслити.

Гельмут помився, поголився й одягнув своє довоєнне вбрання. Люстро відзначило зміну на краще, але ж біль у грудях не зменшувався. Що в нього? Українські лікарі казали: за давня хвороба. Співчутливо хитали головами, запитували, яка в Гельмута родина, які статки вдома? Невилічима хвороба. Лікуватись можна, але ж це дороге коштує. Ви розумієте, громадянине Гоппе, що наша держава не може дозволити собі на таку позкіш — купувати для вас коштовні препарати. Ось поїдете додому й там щось придумаете...

Хворий не зовсім довіряв лікарям. Він не почував себе безнадійно хворим. У нього був чудовий апетит, майже завжди незадоволений. Але свідомість приречення гнітила. Останнього разу його оглянув прибулий контролювати таборову лікарню старий доктор, і Гельмут запитав його:

— Скажіть мені одверто, адже я солдат, скільки мені лишилось жити?

На це доктор відповів:

— Ач, який хитрий! Якщо я скажу «рік», а ви проживете двадцять, хто лишиться в дурнях?

Потім поплескав Гельмута по плечі й півголосом сказав:

— Сало вам потрібно, голубчику, масло пот-

рібно, молоко і всього подостатком. Почасті навіть добре, що ви такий хворий, інакше би вас не відпустили.

Жарт? Бог їх, українців, знає. Вони й жартують якимось особливо.

Після взаємних розпитувань та розмов із дітьми, Гельмут пішов спати на закриту веранду. Сутінки накидали на землю, за чергою, спочатку сіре, потім синє, потім чорне укривало. Вікна будинків посміхалися маленькими сонцями.

Десь удалині хропли вантажні автомашини. Спати не хотілось. Гельмутові просто треба було подумати, як він завтра зустрінеться з дружиною. Адже вона ще молода, їй тридцять п'ять років, і дивно, що вона досі не вийшла заміж. Чекала на нього? Навряд. Лицарські часи любови до гробу й чекання до смерти давно пішли в небуття. Навпаки, тепер дружина, чи чоловік дуже раді, коли тимчасово лишаються самі й можуть безкарно дозволити собі якимсь веселе розвагове відхилення.

Гельмут цілком певний, що маленький Франц не його син. Гельмут уже встиг із олівцем у руках точно підрахувати...

І що ж тепер? Улаштувати дику сцену? Вимагати розлуки? Вбити дружину? Ах, як утомився Гельмут від смертей і страждань, як хочеться йому простого, обивательського спокою: своєї родини і власного кутка. А скільки він сам, можливо, залишив маленьких Гельмутів у Франції, в Норвегії, в Італії... Тільки для нього, як говорить українська приказка. «на козаку нема знаку», а для Герти цей «знак» неминучий...

Сон не приходив. Ще думалося про те, що Ельза повинна знати материну таємницю. Але ні, семи-

літня дівчинка не могла бути посвяченою в таємницю дорослих. Знала стара мати, та її вже нема на світі. І до півночі Гельмут вирішив: нічого, жодного слова не скаже він дружині.

**

Ранкове сонце вскочило на веранду, як веселий рижий кіт, і затанцювало по всіх кутках, здіймаючи стовби невідчутного пилу. Разом із сонцем, розчинилися скляні двері й така знайома, трохи розповніла жінка схопилася за серце й широко відкритими очима вп'ялася в розкладне ліжко, де лежав сивий чоловік. Здавалося, що в жінки віднявся язик. Вона лише беззвучно ворушила устами.

— Герто, й ти не пізнаєш мене?

Кинулась, як божевільна, цілувала, плакала й знову цілувала.

— Ти живий? О, Гельмуте!

Потім спохватилася, забігла очима по всій веранді й спитала:

— Як тобі подобається наш син? Він народився без тебе, але я завжди йому про тебе розповідала. Він схожий, певно, на твого діда. Такий же був чорноволосий і стрункий, як зафіксовано на карточці...

Цей ранок нагадував великодній. Усе світилося, сяяло в хаті Гельмута, а він сидів на кріслі, в халаті, що пахнув чистотою, на правах гостя й господаря, що нарешті має можливість відпочити. Пізніше прийшов зі школи Франц і вже й на хвилину не покидав свого, вперше побаченого, батька. Він був щасливий, як можуть бути щасливими лише діти.

З очей дружини на Гельмута дивилась радість і приховане зніяковіння, але він не відчував того вістря обману, бо обман був кращий за безпощадну правду.

За тиждень Гельмут кілька разів відвідав професора-фахівця, і той, поробивши всі потрібні дослідди, спитав, дивлячись понад окуляри:

— Який дурень сказав вам, що ви безнадійно хворі?

На це Гельмут відповів:

— Ні, професоре, це сказали не дурні. Вони добрі люди, і я ніколи про це не забуду...

ДИРЕКТОР

Олекса тільки-що звільнився з так званого поправно-трудоного табору, відсидівши точно, як один день, свої десять років.

Потрапив він туди ще в часи «культу особи», а за що — ні сам Олекса, ні хто інший відповісти не міг. Це було «секретом винахідників», отих мисливців за черепами, котрі при «культурі» почували себе, як завойовники в чужій країні.

Проте, все це вже позаду. Кошмар, що тягнувся десятиліттями, закінчився й повороту йому бути не може.

Олекса не мав «поразки в правах», себто, обмеження в виборі місцеперебування, і йому дозволили повернутися в рідні околиці.

Він насолоджувався волею. Він всотував її жадібно, як людина, що довгий час прожила в задушливому й смердючому помешканні.

Батька вже не було між живими. Старенька мати мала пристановище в замужньої сестри. Зустріли його, розуміється, зі щирими обіймами, але... Олекса бачив нужду в цій середньо-обивательській родині, і йому не дозволяла совість довго користуватись її гостинністю.

— Ну, що ж, піду я, мамо, шукати праці...

— Праці? Вже праці? Та ти подивись на себе. Тобі ще, принаймні, місяць треба посидіти вдома.

— Треба. Але, що зробиш, мамо... Хіба я не бачу?

Мати промовчала. А потім обережно почала нову розмову.

— Олексійчику, чому б тобі не написати Володимирові? Він тепер має добру працю, директор великого степового радгоспу, цілком матеріально забезпечений. Ось де ти б відпочив...

— Ах, мамо! Мені... писати Володимирові... Адже він знає і просто не відповість на листа.

— А може, й відповість. Спробуй!

Олекса й Володимир по батькові — двоюрідні брати. Вони разом росли і вчилися, тільки Олекса пішов по науковій стежці, свого часу був геологом, а Володимир від юнацьких років зайнявся політикою. В 30-х роках навіть досяг високого поста, був секретарем Райкому партії. Потім пішов на фронт. А після фронту й поранень ось уже п'ять років на відповідальній господарській праці.

Під тиском матері, Олекса все ж таки написав листа й несподівано-швидко дістав відповідь:

«Дорогий Олексо, ти ще питаєш. Розуміється ж, приїзди і якомога скоріше. Гарантую тобі курорт з усіма вигодами».

Слово «з усіма» було підкреслено двічі.

— Ось бачиш, Олексійчику, — говорила мати, — а ти мав сумнів. Ні, Володя все ж таки гарна людина. Дехто досі уникає підтримувати знайомство з колишніми репресованими, а він не боїться.

Олекса поїхав. Зустріла його на глухій степовій станції директорська трійка, навіть із брязкальцями і єгодованим кучером, котрий сказав:

— Володимир Михайлович прийхати не міг, бо ж у нього, самі знаєте, товарищу, дуже мало вільного часу.

Але зустріч була цілком родинна.

— Олексю! Чортова лялька! Скільки літ не бачились!

— Так, досить літ, Володю... А ти, між іншим, не змінився, такий же молодець...

— А чого мені змінюватись? Поки — 37 років, родини не маю, живу... за власним уподобанням. А ти? Як ти? Давали перцю, правда?

— Давали... Але забудемо минуле. Щиро сказавши, Володю, мені не дуже приємно про це згадувати...

— І не згадуй. Для чого? Те, що було за проклятого Сталіна, вже ніколи не повернеться. Так, зачарував він усіх нас, загіпнотизував. Думали, що це, справді, величина, геній світового масштабу, а виявилось... Ходім обідати, Олексю, вже все приготовано.

Олекса мало не скрикнув від здивування. Такого багатого стола він ще ніколи в своєму житті не бачив. Усе, що завгодно, різноманітні закуски й напої стояли на тому столі. Прислужувала гарненька, сміхотлива дівчина, сама накладала в тарілки, наливала повні до краю чарчини, припрошувала якомога більше їсти й пити.

— Хто це? — запитав Олекса, коли дівчина на хвилинку вийшла. — Твоя хатня робітниця?

— І робітниця, і... Ах, який же ти наївний хлопчик! Проте, ти на два роки молодший від мене і ще не встиг надбати життєвого досвіду. Та й де б ти його надбав? У Караганді? Ось що, дорогий мій кузен, ти зараз ляж і засни, а потім я покажу тобі своє господарство. Є на що поглянути... Адже ти відвик від нормального життя. Спи, дорогий!

Біля п'ятої години вечора до ганку директорської резиденції під'їхала трійка баских коней. Уже не та, що привезла Олексю зі станції. Та була ворона, а ця біла, «моя виїзна», як сказав Володимир.

Трійка з місця взяла розмашною ристю, ірвонула, як птах, лише засвистів вітер у вухах і замелькали, присідаючи, радгоспні будівлі.

Їхали на поле, де дівчата-робітниці збирали бавовну.

Ще не було холодно, й тому така маса різнокольорових суконок. Сині, зелені, блакитні, рожеві, а в них — цвіт молоді, вісімнадцятилітні, двадцятилітні, самі, як квіти, і зовсім не виснажені дівчата.

— Зверни увагу, — сказав Володимир, — у мене виснажених робітників нема. Це було раніше... Я ж розумію, що здоровий дух і сила можуть бути лише в здоровому тілі. Кухня для моїх робітників, правда, не така, як у мене, але вони ні в чому не мають нужди, їдять, скільки влізе. А тепер... (Володимир дещо стихив голос) — вибирай, яка відповідає твоєму смакові. Сьогодні ж вона буде в твоїй спальні.

Олекса очманів.

— У моїй спальні? З якої речі?

— А ти як думав? Я їм усе це даю за гарні очі? Добрий заробіток, добру їжу, вихідні з правом відвідувати близьке місто. Ні, мій дорогий, тепер дурнів на світі нема. Наважилась би якась із цих дівчат відмовитись від моєї пропозиції. Моментально вилетить. Походить, пошукає праці, і знов сюди, в радгосп. Не всюди ж така розкіш.

Олекса спробував висловити свою думку:

— Але ж це насильство, Володю. Якщо дівчина не хоче...

— Дурнику! Ах, який же ти дурник, хоч тобі й давали перцю в концтаборі. Що значить «не хоче»? А я хотів би сидіти в цій дичавині? Мені приємно бути поганяйлом цієї «робітничої маси»? Партія вирядила мене сюди. Я не міг відмовитись від доручення партії, але, як компенсацію за своє заслання, беру від життя все, що можу взяти.

Олекса моргав очима. Такої «філософії» він ще ніколи не чув.

— Ну, вибрав собі? Показуй!

— Знаєш, Володю, — сказав ухильно Олекса, — ти ж сам бачиш, яка в мене тепер конструкція... Шкіра та кістки. Повір, мені не до цього.

— Ах, ось воно, що. А я хотів тобі прислужитися з першого дня. Пам'ятаєш, я гарантував тобі курорт **зо всіма** вигодами. Не подумай же, що кузен відмовляється від своїх слів.

Увечорі Олекса спостерігав дивну картину. Підлеглі приходили звітувати перед директором і... такого не було навіть у «поправно-трудоному таборі». Такого запобігання, такого нічим не завуальованого холоуїства.

Директор — член партії з великим стажем. Директор — член Райкому партії, один із «провідних» комуністів величезного сільсько-господарського району. І все нижче, навіть партійне, згиналося в три погібелі, підлабузнювалось, підтакувало, слалось по землі, як той барвінок у пісні...

— Володю, в тебе, здається, добре підібраний штат робітників, — сказав Олекса, коли вони лишилися вдвох.

— Не дуже. Є й сволота. Але вони досить приборкані й не сміють відкрити рот.

— А які в тебе взаємовідносини з районним і обласним начальством?

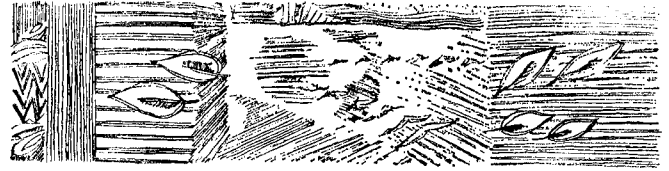
— Які взаємовідносини? Чудові! Адже я всю цю погань тримаю в кулаці. Що б вони без мене робили? Бігали б на базар із «авоськами»? Не дуже розженешся з їхньою зарплатою. А в мене повне господарство. І овочі, й свині, і кури, і мука всіх сортів... Приїде ревізор, а йому в його довгу таратайку накладуть такого, що рот сам собою розкриється... І ревізія завжди проходить щасливо.

«Ось як, — думав Олекса, засинаючи, — ось як живуть люди. А де ж ідеали? Де рівність, братерство, не згадуючи вже про свободу. Значить, усе показне. Значить, колишня «чорна» реакція була жалюгідною пародією на теперішню. І не лише реакція... Навіть кріпосне право не передбачало необмеженого володіння тілами й душами кріпаків... Ось він, новий тип паразита на народному тілі. Який із Володьки господарник, коли він ніколи не вивчав сільсько-господарських наук? Ось у нього цілий штат агрономів, зоотехніків, майстрів з усіх ділянок праці. А він «керує». Він — усевладний і непомильний, бо його призначила партія... Ні, не треба про це думати. Хай собі! Олексі хочеться мати спокій і можливість привести себе до ладу, відлежатись, «від'їстись»...

Володимир знає, що кузен нікому нічого не скаже, а якщо б і сказав, то хто повірить колишньому засланцеві?

Два тижні перебув Олекса в степовому радгоспі, а третього тижня, маючи очі, щоб бачити, і ву-

ха, щоб чути, не витримала дурна ідейна натура. Він подякував кузенові за щире прийняття, послався на те, що йому треба влаштувати своє життя, мовляв, обіцяли дати працю в рідному місті. і — виїхав, аби вже ніколи сюди не вертатись.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІЯЛІЗМ

Коли Віктор почав злегка фліртувати з Леночкою, друзі насмішкливо говорили:

— Ти будеш у неї двадцять першим...

Віктор сердився, називав друзів циніками й дурнями, знаючи, що нічого серйозного в нього бути не може.

Леночка була замужем, мала чудову семилітню доньку і чоловіка, вдвічі старшого від себе. Чоловік належав до колишніх дворян, закінчив університет у Києві, працював раніш адвокатом, а в советський час — юрисконсультом господарської установи. Хоча і в літах, юрисконсульт уважався за «добру партію», і розуміється, в цьому крилася причина, чому Леночка, ледве скінчивши трудову школу, вискочила заміж, не думаючи про різницю віку між собою й своїм обранцем. Адже в той, зовсім не світлий період, життя залежало від пайка, від протекції, від уміння лявірувати серед гострих каменів нової суспільної структури...

Солідний юрисконсульт з історичним прізвищем Конашевич - Сагайдачний зробив велику помилку, зв'язавшись з легковажною дівчиною. Про таких, звичайно, говорять, що вони одружуються не для себе... А проте, була зовнішня гармонійність, Ле-

ночка ніколи не виявляла демонстративно своєї неуваги до чоловіка, навпаки, турбувалась про його вигоди і підкреслено інформувала знайомих:

— Трудно бути юрисконсультом такої великої організації...

У Конашевичів, завдяки звинності господаря, зберігся невеличкий маєток за дванадцять кілометрів від міста. Там стояв просторий гарний будинок, оточений смереками, а за ними — сад з багатьма фруктовими деревами. Був і город, що давав овочі на всю зиму. Словом, «для користи справи», щоб не відібрали маєтку, хтось мусів там мешкати, і Леночка була в своїй міській квартирі лише час від часу, в базарні дні, або, коли ставили якусь цікаву п'єсу, а чоловік регулярно приїздив кожної суботи й під тінню смерек проводив разом із дружиною дні відпочинку.

Так ось, Віктор сердився. Він не мав якоїсь прихованої думки й не в'рив дурним пліткам. Йому подобалась весела Леночка з чудовим голосом, із багатим репертуаром різноманітних романсів. Сидів би й слухав її без кінця...

Іноді вони дозволяли собі безгрішну інтимність, себто, цілувалися — ніжно, як брат і сестра. Правда, в Леночки у цей час очі застигали туманом, і вона гладила своєю тонкою ручкою ясне волосся Віктора, немов би заохочуючи до чогось більшого... Але Віктор на «більше» не зважувався. Здавалось непристойним так ось, ні сіло, ні впало, стати коханцем чужої дружини, вкупі з нею ошукувати добряка - чоловіка і дівчинку, яка вже мусить дещо розуміти.

Віктор мешкав недалеко від маєтку Конашеви-

чів, тому цілком природними були часті зустрічі й за наявності чоловіка, компанійські вечери, а потім преферанс «по маленькій». Чоловік жартома називав Віктора «надійним другом дому», радився з ним, коли щось торкалось садової, чи городньої галузі, оскільки Віктор був селянським сином, а до того ще дипломованим агрономом.

Одного вечора виникла в них розмова про нову мораль...

— Тепер, власне, нема ніякої моралі, — сказав юрисконсульт. — За небагатьма винятками (він глянув на Леночку), дружина не відчуває відповідальності перед чоловіком, живе сама по собі. Ось у нас, в установі, є одна пара. Обидвоє вже не першої молодости, мають двох, майже дорослих дітей, а на стороні мають коханців. І ніхто не в претенсії.

Конашевич весело підморгнув.

— Проте, між нами кажучи, це не так уже й погано, зокрема для молодих. Адже природа вимагає своє, а публічні доми тепер зачинені. В свій час у Києві, ми, студенти, туди ходили. Порядок був, знаєте, чистота. медичний і поліцейний нагляд. А тепер що? Побачення під кущами? І величезне ризико заразитись, спіймати якусь неприємну хворобу. Значить, не треба осуджувати дівчат, що йдуть назустріч хлопцям. Це, так би мовити, акт людоловства...

Віктор широко відкрив очі, Леночка одверто блиснула зубами. Віктор подумав: «А що, коли б твоя дружина поділяла таку думку? Як би ти на це реагував?»

Вголос же Віктор сказав:

— Я все таки в цьому питанні стою на черемху. Без неї надто спрощено...

— Черемха черемхою, — відповів Конашевич, — але справу зводиться до одного висліду. Відніміть ви в жінки чи в чоловіка природні ознаки стати й ніякої любови не вийде, хоч і зарийтеся в черемху з головою...

Віктор продовжував ходити до Леночки так просто, «на вогник», страждаючи від самоти й повної відсутности підхожого кола знайомих. Одного разу Леночка, наливаючи чай, задала Вікторові питання:

— Чому ви не женитесь?

— На кому? — в свою чергу запитав Віктор.

— На кому? Хоч би й на мені...

— Але ж у вас є чоловік і дитина.

— Ви не так мене зрозуміли. Дитина є, а чоловік — поняття умовне, себто, він не може претендувати на вірність до могили. Не такий тепер час.

В гаряче напаленій кімнаті колихались вечірні тіні, галузка смереки, схожа на вивірчин хвіст, зазірала в вікно, похитуючись згори вниз, немов би дразнячи й насміхаючись...

— Мені потрібне життя, Вікторе, поки я ще молода, мені потрібні нові діти, а старий чорт уже, певно, не здібний на продовження свого роду. Ось, що Вікторе... Сьогодні Ксені нема, вона в батька, а тому ви не збирайтесь так скоро відходити. Чому ви дивитесь, як крілик на змію? Я не змія. Чи я вам зовсім не подобаюсь?

Віктор згадав передбачення друзів, що він буде в Леночки двадцять першим, але від неї пахло

жасмином (в глибоку осінь), тіло було пружне й гаряче, як у хворих на лихоманку, білі руки стискали сильно і владно, наче спійману жертву.

Ранок вразив несподіваним соняшним блиском. На підлозі стрибали золоті зайчики, один уместився на кучері Леночки й обернув її в казкову принцесу зі світлосяйною дідемою на голові.

Віктор був приємно втомлений і неприємно заскочений зміною настрою своєї принцеси.

— Ну, що ж, Вітю, пора тобі змотувати вудки. Йди через сад, щоб ніхто не бачив.

— Леночко, я сподівався іншого. Адже ми тепер чоловік і жінка. Я гадав, що ми поїдемо до міста й ти візьмеш розлуку з Конашевичем...

— Розлуку? Ні, любий, тут треба керуватись... діалектичним матеріалізмом. Не завжди спіймаєш дурня з маєтком. Ось коли він здохне, тоді переберешся сюди, а поки — що тобі заважає приходити хоч і кожного дня? Ксеня спить в окремій кімнаті, про всяк випадок, можна буде замикати її з цього боку.

У Віктора наче обірвалася в душі золота нитка. Світ зробився тьмяним, стисся в кусничок, став схожим на масну неохайну пляму, що її не можна змити. І на цій плямі — казково-гарна голізка з блискучими кучерями. Значить, нема й не може бути ніякої, навіть створеної фантазією, черемхи. Все так просто, брутално, матеріялістично. Віктор відчув нервовий дриж, нашвидку зодягнувся, сказав «до побачення», знаючи, що цього побачення ніколи більш не буде.

Того ж дня Віктор відвідав місто, дістав обіцяне йому призначення до іншого, більш упорядко-

ваного району і, склавши свої похідні речі, сіз у нічний поїзд.

Інакше повестись він не міг. Внутрішній протест виявився сильнішим від сучасної логіки. Чого, мовляв, тобі, дурневі, треба? Жадної відповідальності, житимеш, як сир у маслі, не страждаючи від самоти...

Ні, вже краще самота, краще!

У ЛІГВІ ЗВІРА

Навальний дощ розсікав сутінки. Вимитий, аж білий, брук, здавалося, злегка дрижав від доторкання холодних крапель. Рая сиділа біля вікна. Їй було невесело. Вона передчувала біду, смертельну, невідворотну, як землетрус.

Сьогодні Рая стояла в черзі по картоплю. Черга відзначалася від довоєнної, не шуміла й не лаялась, бо десь на боці загрозливо і зневажливо дивилось на неї німецьке око. Рая подала свій паспорт вагареві і раптом почувала:

— Для жидів картоплі нема.

Коротко і зрозуміло. Нема картоплі, значить, нема права на життя, нема надії, ' що все якось обійдеться.

Рая поклала голову на підвіконня. Тяжка коса торкнулась підлоги, кінчик її згорнувся там, як маленька змійка, і завмер, ледве ворущачись ніжними волосками.

Чому не виїхала Рая під час евакуації? Адже евакуювалася вся родина, а Рая лишилась... берегти квартиру. Проте, справа була не стільки в квартирі, як у Сергієві. Сергій ухилився від мобілізації, сховався десь, сказав, що йому «з чортами» не по дорозі. Він не затримував Раю, навпаки, радив: їдь! Але Рая на половину любити не вміла й примиритися з розлукою не могла.

Передчуття гнітило. Хоч фронт відкотився, й мале місто, майже не заторкнене боями, продов-

жувало своє буденне існування, ці голі черепа з костями на комірах есесівців зовсім не настроювали на оптимістичний тон. Правда, величезна більшість була задоволена, що нема «чортів», що хоч можна в голос називати Сталіна мерзотником і катом, однак, і нові господарі не дуже були ласкаві...

В коридорі почулися поспішні знайомі кроки. Двері розчинились.

— Раїчко!

— Що, любий?

— Зараз твою, себто, нашу квартиру займуть німці. Про це мене попередив один знайомий із поліції. Збирайся. Дві пари білизни. Дві суконки. Запасні черевички. Гроші, якщо є. Оце і все.

— Але куди ж ми підемо проти ночі? До тебе?

— Ні. Взагалі, завтра в цьому місті нас уже не буде...

— Сергійку, ти щось чув?

— Дещо чув, а сказати встигну. Збирайся!

За п'ятнадцять хвилин двоє під одною парасолею пересікли базарну площу і спустилися у вузьеньку вулицю, що виходила до річки.

Сергій постукав у двері хатки на курячих ніжках...

— Хто це?

— Я, отче Павле. Сергій...

Дві маленькі кімнати і така ж маленька кухня посміхнулися саморобним каганцем. Вікна було щільно закрито чорним папером. Сива стара жінка в окулярах підвелася з-за столу, запрошуючи сидати.

— Ось, отче Павле, це моя дружина...

Старий, зовнішньо аж ніяк не схожий на особу

духовного звання, простягнув Раї худу руку.

— Сідайте... діти. Зараз зробимо. Як добре, що я зберіг ці старорежимні формуляри. А матушка моя хотіла викинути. Ось і придадуться. Ну, давайте ваш паспорт, мила... Гм.. молоденька ви зовсім, ще нема й сімнадцяти. Рахіль Яківна Копштейн? Це не годиться. Ви будете Раїса Миколаївна Говорова. Якраз я знайшов у останній, що збереглася, церковній книзі за 1927 рік померлого Миколу Говорова, у котрого були діти Леонід і Раїса. Дівчинка, приблизно, ваших років. Де вони тепер я не знаю, але в нашому місті їх нема. Як бачите, я надав паперові старого вигляду. Хто скаже, що він сьогодні ще був свіжий? Доводиться дурити. Треба. Це не гріх, коли рятуєш людей. Ну, ось, ви вже й «народилися», Раю, і я вас охрестив, у чому власноручно й розписався. Тепер я таким же чином вас повинчаю. Це вже треба недавнім числом, скажімо, півроку тому. Те, що за Советів, неважно, в мене не одна пара таємно вінчалась.

— Вінчалась, а чи просто записувалась? — запитав Сергій.

— Всяко бувало, — ухильно відповів отець Павло. — Ось і в вас... Якщо за всіма приписами й формальностями, то треба вашу Раю спочатку вихрестити, перевести з юдейства у православ'я, а потім повинчати. Але... Хай Бог простить. Нема часу. І скажу вам, по совісті, не дуже я хвалю тих, що змінюють свою віру. Розуміється, діти ваші мусять бути християнами.

— Отче Павле, дорогий, чим я вам віддячу?

— Абсолютно нічим, Сергійку. Я ж добре знав вашого покійного тата, дружив із ним, а в Якова

Залмановича завжди купував матеріал на рясні каптани. Виїхав ваш тато, Раю?

— Виїхав за місяць до приходу німців.

— Ну, Богу дякувати. Недобре говорять серед людей. Від німців справедливості чекати не варт. Ви, Раїчко, свій паспорт знищіть. Він вам не потрібний. І завтра ж у Київ. Тільки в Київ! Це велике місто, там легко загубитись. Є в вас у Києві будьякі знайомі?

— Так.

— Надійні?

— Здається, надійні.

— Із «здається» непевно ведеться. А я ось, про всяк випадок, приготував вам листа до одного древнього старчика. Він мешкає на Печерську. Можливо, придасться...

**
*

Піша мандрівка до Києва не була легкою і в той же час не відзначалась великими труднощами. Це був досить короткий період, коли окупанти дозволяли цивільним пересуватися без особливих перешкод, не звертали уваги на документи. Правда, в одному селі якийсь «бдительний» дядько сказав:

— Я бачу, якої ви нації...

Але Сергій так зневажливо глянув на нього, що дядько розгубився, промимрив: «вбачте!» і пішов своєю дорогою.

Отож, Сергій і Рая прибули до Києва. Вони передбачливо не пішли до своїх знайомих, віддали перевагу рекомендації отця Павла і не помилились. Старчик був німецький, але відзначався живим характером, одразу сказав: якщо молоду

пару скерував до нього отець Павло, то він докладе всіх зусиль, аби їй допомогти. Відступив несподіваним гостям своє ліжко й заспокоїв, що тут можна не боятись: німці звичайних обивателів не чіпають.

За кілька днів Сергій улаштувався на праці в міській Управі (він був будівельним техніком) і гадав, що його тривоги скінчились... Але вийшло не так. Рая не могла вічно сидіти в хаті, як пташка в клітці, і ось одного вечора вони пішли прогулятися в Ботанічний сад. На вулицях було мало народу. Люди воліли не ризикувати життям, бо завжди можна було потрапити під бомбардування, або під німецьку облогу. Сергій і Рая цих неприємних випадків не враховували. Вони йшли, щільно притиснувшись одне до одного і раптом почули:

— А куди це так поспішає молода пара?

Сергій і Рая зупинились.

— Ось цікава зустріч! — сказав знайомий Сергія. — Хто б міг подумати, що саме в цей час ми побачимося в Києві. Адже ти, здається, влаштувався десь на провінції?

У Сергія в недоброму передчутті сильніше застукало серце. Цей молодий юрист не викликав у нього симпатії. Хоч він і не належав до партії, але ходили чутки, наче він колись працював слідчим НКВД.

— А це хто? Твоя дружина? Здається, колишня Копштейн? Чув, чув. Ну, що ж, хай вам, як кажуть, Бог допомагає... На хвилинку, Сергію. Можна?

Сергій залишив Раю.

— Що ти хочеш?

— А ось що. Я, розуміється, тобі не ворог, але... оскільки в тебе дружина жидівка, хочу тебе попередити: ніде з нею не появляйся. Це, по-перше. А по-друге, чи не можеш ти мені позичити хоч би сто рублів? Признатись одверто, дуже потребую тепер грошей...

Сергій одразу збагнув усе. Цей, нічим не завуальований шантаж, ставив питання руба: або, або, і нічого тут не можна було змінити.

— Добре, я дам тобі сто рублів...

— От спасибі. Ти надійний друг. І в дальшому прошу тебе не забувати про мене. Я працюю зараз при німецькій комендатурі, як суддя третього київського району. Прорізна 27. Запам'ятаєш?

«Будь ти проклятий!» — вилаявся в думці Сергій, але нічого не сказав. Що ж, він був на становищі втікача, який замітає свої сліди, але в значно гіршому становищі була його дружина, в котрої вже почало ворухитись нове. Їх спільне життя... Проклятий Балицький! Сергій пригадав, як він разом із ним учився й здуру розповів йому про свої особисті справи. Пізніше вони розійшлися. Сергій розчарувався в советській юриспруденції й змінив факультет на будівельний, а Балицький лишився й одержав диплом юриста. Це було всього два роки тому. Рая — перша любов, тоді — чотирнадцятилітня дівчинка. І про цю першу чисту любов так хотілося комусь розповісти. А Балицький умів слухати і співчувати. Йому довірив Сергій свою юнацьку таємницю.

І ось тепер... Але чорт із ним. Хай навіть ціла армія Балицьких стане на шляху його щастя з Ра-

єю, Сергій ніколи не відмовиться від цього щастя.

**

Дні йшли своєю чергою. Ударив по нервах кошмарний «Бабин яр», у місті відбувались облави на вцілілих жидів.

У Сергія остаточно розладналися нерви й він вирішив:

— Раїчко, їдемо в Берлін. Якраз мені пропонують там працю. Страшно? Ну, що ж! Треба йти шляхом найбільшого спротиву. Хто ж може подумати, що советська жидівка опинилася в столиці гітлерівського Райху? Якщо не знайдеться якогось сучасного Юди, ми пересидимо в лігві звіра це воєнне лихоліття і вціліємо.

Але Юда все ж таки знайшовся. За тиждень після приїзду в Берлін, Сергій зустрів Балицького.

— А, дорогий друже, і ти тут! Розуміється, разом із дружиною? Можливо, вже маєте й додток у родині? Дай Бог вам щастя! А між іншим, я зовсім без грошей... Чи можеш ти, Сергійку, позичити мені двісті марок?

Сергій віддав останні гроші... Він знав, що ця «ціна крові» тепер уже буде тяжити над ним до кінця... Ховатися не було де, оскільки великий Берлін був не дуже просторий для приїжджаних зі Сходу...

І кожного місяця, враховуючи час одержання заробітної платні, Балицький приходив до Сергія за даниною. Ах, скільки разів свербіли в Сергія руки. З якою насолодою схопив би він за горлянку свого товариша... Але... В Раї народилась дочка. Рая — перш за все, любов, рація життя,

найболючіший шматок власного тіла...

«Зачекай, проклятий, може й на моїй вулиці «святкуватимуть»...

І свято прийшло. Гітлерівщину роздушили. І тоді зустрілися два «друга».

— Ну, — сказав Сергій, — поговоримо?

— Про що говорити, Сергійку? Адже я завжди ставився до тебе по-братньому, не зрадив твоєї таємниці. Чи я винний?

Сергій похитав головою. Подумав і, розмахнувшись, зі всієї сили вліпив Балицькому поличника.

— Ми розраховалися, — сказав Сергій, — тільки прошу тебе по-доброму: ніколи більше не покладатись мені на дорозі.

АЛЛЮР, ТРИ ХРЕСТИ!

Настрій того дня був зовсім мирний і, як сказав би древній літописець, благоуветливий. В конторі волосного земельного Управління (скорочено ВЗУ) скрипіли пера, цокотіли костяшки рахівниць, час від часу срібним дзвіночком дзеленчав дівочий сміх — безпричинний, від налміру молододі радості, або з причини, що лишалась непоміченою для постарілих совслужбовців.

Завідувач ВЗУ, безматуральний гімназист пролетарського походження, Тимко Артамонів, ледве вискочив із юнацьких років, третій десяток лише почався, але передбачення майбутнього й практичність підказали: записатися в партію, одержати партійну книжечку і, таким чином, зайняти тепле відповідальне місце.

Теплота подобалась, відповідальність — ні. Проте, її можна було перекласти на фахівців — агронома, землеміра, бухгалтера. Тимко ж керував, себто, їздив на баскій кобилці, запряжений у реквізовану бричку, по селах, сварив голів сільвиконкомів, підкріплювався яешнею з салом і самогоном-перваком, а тоді завертав до своєї любки в недалекому від волости місті, і там відпочивав від усіх життєвих турбот.

Того дня Тимко, на жаль, нікуди не поїхав. (І що було б догадатись!) Він сидів у своєму кабінеті, робив вигляд, що переглядає якісь службові папери, а насправді, писав вірша:

*У помешканні ані шереха,
Наче в світі немає турбот,
Зупинився у близько берега
І стою, як якийсь ідіот.*

*За язик ніхто не тягнув мене,
Не штовхав у глибінь силоміць.
Кожен сам себе у каткан жене,
А тоді вже — спокута дурниця...*

Тимко замислився. А дурницю він зробив, пообіцявши любці одружитися з нею. Одружитися... З якої речі? Адже йому за два місяці передбачалось відрядження для продовження освіти в сільсько-господарський інститут, студентське життя-буття, і куди він візьме дружину? Проте, можна буде відбрехатись. Мовляв, зачекай, ангеле мій. Три роки (за прискореної програми) не такий уже великий реченець, зате після... після я стану директором радгоспу, а ти будеш директоршою. Ключе. Обов'язково ключе. Жінки так люблять титули, що погодяться на будьяку відстрочку, аби досягти мети.

Тимко підвівся з-за столу й тільки хотів піти поспідати в близьку харчопроміську їдальню, як двері без стуку відчинились і військовий тип у шинелі кіннотчика, з наганом і шаблею при боці, переступив поріг.

— Артамонів?

— Так...

— Уперед! Кроком руш! Аллюр. три хрести!

— Але в чому справа?

— Довідаєшся в повіті. Швидко!

Зблідлий, від хвилювання, не взявши кашкета, Тимко під співчутливими поглядами своїх під-

леглих, опинився на вулиці, перед величезним рижим конем. Спочатку подумав, що кінь призначений для нього, хотів скочити на сідло, але раптом почув:

— Ти куди, гаде? Забажав проїхатись? А може, пробіжишся?

Кінь натискав іззаду. М'яка тепла морда підштовхувала в спину і мимоволі Тимкові доводилось бігти. Як на біду, був соняшний, ясний день, на вулицях юрмився народ, і оскільки Тимка всі знали, його піша мандрівка в супроводі коня й озброєного вершника, викликала здивування.

— Диви, Артамонова повели. Ось тобі й начальник!

Вигуки проте були беззлобні. Тимко нікому

не робив прикростей, навпаки, вигадував різні пільги під час забезпечення земельними угіддями.

Від швидкої ходи ставало гаряче. Ситий кінь від розмашного кроку переходив на біг і тоді чулась команда:

— Аллюр, три хрести!

«От дурень, — думав Тимко. — Але видно, що служив в армії, знає деякі спеціальні терміни. Чекай же, я тебе перевірю»...

— Товаришу!

— Не розмовляти!

— А ти що, хіба не людина? І порозмовляти з тобою не можна?

— Не можна!

— Чому?

— Тому, що... Аллюр, три хрести! Зрозумів?

Тимко не розумів. Він обертався назад, як пес, що біжить попереду господаря, й бачив тупе «рило», грізно набурмосене. Тоді вперше в Тимка виникло питання: чи, справді, «людина — це звучить гордо». Гей, Олексію Максимовичу, товаришу Горький, дав ти хука... Поглянь ось зараз на мене й на того «аллюрника». і що ти скажеш?

Нарешті, виникла околиця міста, кінь уповільнив крок. Ось і повітове земельне Управління. Весь мокрий, завідувач ВЗУ, в супроводі свого конвоїра, опинився перед своїм начальником.

— Артамонів! Ти чого тут?

— Як чого? Хіба не ви послали за мною цього... (Тимко хотів сказати «ідіота», але прикусив губу).

— Я послав його взяти місячні відомості щодо розподілу сіножатів і просив привезти їх якомо-

га швидше, за принципом «аллюр, три хрести». Де ж ті відомості?

Тимко сів на стілець, дістав із кишені вже досить намоклу хусточку й почав витирати піт. Конвоїр тим часом пішов.

— Сергію Йвановичу, — запитав Тимко, — звідки цей тип?

— З міліції. Він працює там за кінного гінця, дуже сумлінний, між іншим...

Тимко сплиснув і розповів про свій «аллюр». Начальник шипів, як гусак, і присідав від сміху, а потім сказав:

— Вибач, Артамонів. Даю тобі день для відпочинку. Тепер же ти повернешся на моєму коні з кучером і передаси відомості. Добре?

Так. Але хто зніме з мене цю пляму? Адже десятки людей бачили, як я бараном біг по вулицях, а той сучий син держав перед собою пістоля, наче супроводив небезпечного злочинця.

З приводу цього начальник по-філософському зауважив:

— Будем на помилках учитись... У житті все буває. Сьогодні ти, а завтра я...

В дальшому Тимко Артамонів закінчив сільсько-господарський інститут, але директором не став, бо своєчасно вибув із партії, пославшись на хворобу, якої в нього ніколи не було. Проте, за втраченим титулом він не шкодував, оскільки здебільша всім директорам та їхнім заступникам був підготований аллюр і... один хрест, або й зовсім без хреста над передчасною могилою.

РАБОВЛАСНИК

Володимир Новосельський відзначався товариською характером. Був він звичайним радянським службовцем, інспектором кооперації, до партії не належав і не намагався туди потрапити. За вимогою своєї посади, весь час був у роз'їздах, сьогодні в одному селі, завтра в другому, додому навідувався, як гість, для трьохденного відпочинку й для звітування перед вищою організацією.

Проте, відпочинок Новосельський розумів по-своєму. Він не відсипався, як декотрі, не прогулювався з дружиною й дітьми, а поспішав відвідати приятелів і знайомих. Знайомство в нього було дуже широке, при чому в усіх громадських прошарках: і серед інтелігенції, й серед робітничої класи. Всі його любили за веселу вдачу, вважали компанійським, «своїм у дощку», радо приймали.

Я здивався з Новосельським на якійсь станції, чекаючи поїзда. Познайомився і негайно заприятелював з ним.

— Ходімо, — сказав він, зразу переходячи на «ти», — трохи розімнемо ноги на пероні. Ці чортові поїзди мають звичку хронічно спізнюватись. Можна насидіти мозоль...

Новосельський без кінця тарабанив: про місцеві події, про закордонні новини, а здебільша

про свої любовні пригоди. Тарабанив не без дотепності, одверто, наче знав мене вже давно. Але як тільки зустрічали ми «туза» з грубою течкою в руці, мій співрозмовник зараз же набирив серйозного вигляду й говорив:

— Головне, друже мій, стежити за виконанням пляну. Пропустиш термін і тоді вже не так легко наздогнати. В мене правило: я кожного дня переверяю плян...

Ледве «туз» зникав із поля зору, Новосельський підморгував мені й продовжував:

— А вона гаряча, як Везувій. Розумієш?

Ці переходи від «пляну» до «Везувія» й навпаки чергувалися в залежності від зустрічів із такими ж почекальниками - пасажирами, себто, від їх надійного, чи ненадійного вигляду...

В дальшому ми досить часто зустрічалися з Новосельським, симпатичним і балакучим. Є ж такі вибранці долі: без найменших зусиль завойовують вони своє місце в житті, користаються авторитетом і повагою, легко досягають наміченої мети. Не знаю, чи була якась мета в Новосельського, скоріше всього, ні. Просто жила людина, раділа цим життям, старалася взяти від нього те, що давалось без особливого труду.

В додаток до товариського характеру, Новосельський був гарний. Стрункий, чорноволосий, з білосніжними зубами, він виглядав значно молодшим від своїх тридцяти шести років, і можна було повірити, що він користався великим успіхом серед жінок. Я починав іноді розмову про його сім'ю, цікавився нею, натякав, що хотів би познайомитись, але чув незмінну відповідь:

— А що там цікавого, друже мій? Сім'я, як сім'я. Жінка і троє дівчат. Старшій чотирнадцять, молодшій вісім. Коли небудь побачиш.

Ми бродили в околицях міста, купалися, відвідували кіно. В спекотливу погоду забігали в пивну, але Новосельський, взагалі, пив мадо й іншим не радив.

— Це нічого не дає. Без алкоголю й без цигарок можна цілком обійтись, краще зберігати силу на що інше...

Під словом «інше» він, звичайно, розумів жінок, але тут я ним не згоджувався і в нас виникали дискусії.

— Слухай, Володю, — говорив я, — як ти можеш розмінюватись на... дрібний гріш? Адже твоя, так звана, «любов» не від почуття, а від сексуального прагнення, правда? А це всеодно, що алкоголь. Та й чи не пора стати більш серйозним? В тебе незабаром буде доросла донька. Я, розуміється, не належу до проповідників монастирської моралі, але... кожному овочеві свій час...

Новосельський хмурился.

— А йди ти в болото! — відповідав він. — Ні, буду сидіти біля жінки й дітей, як курка біля циплят. Обійдуться самі!

Щось у Новосельського було не в порядку з родиною, але що саме, я не міг догадатись, та й яке мені по суті діло до чужих турбот?

Одного разу, під час прогулянки, нас захопив дощ. Парасольок у нас не було, і ми заховалися під найближчим ганком, сподіваючись, що хмара перейде й можна буде знову продовжувати намічену дорогу. Однак, дощ розгулявся не на жарт, не видно було йому кінця.

— Ну, що ж, доведеться нам піти на сідало, — сказав Новосельський. — До речі, за два квартали моя квартира і в мене якраз є твоє улюблене пиво та й сорокаградусна знайдеться. Пішли!

Ми не йшли, а бігли під дощем і все ж таки досить промокли.

— Ходімо спочатку до кухні, обтрусимось!

У кухні я побачив гарненьку жінку, яка злякано підхопилась із стільця й стояла в позі школярки, що здає завдання.

— Марусю! — владно звернувся до дружини Новосельський. — По-перше, познайомся, це мій друг. По-друге, приготуй, як можна швидше, чогось перекусити. А де Людка?

— Людо! — гукнула жінка. — Йди, Володя кличе.

Вслід за цим запрошенням, примчалась худенька дівчинка з двома ясними кісками, привіталась і питально глянула на батька. Новосельський сів на стілець і витягнув ногу.

Я не повірив своїм очам. Дівчинка, дитина, якій ще повинні прислужувати дорослі, стала на коліна й почала розшнуровувати батькові черевики. Черевики були брудні, маленькі ручки зразу вимазались у грязюку, але це не справило на батьків жадного враження.

Зними черевики ляді! — наказав тато.

— Ні, ні, дякую, — ухилився я. — Я сам!

— Тоді принеси нічні капці, дві пари, мені й ляді.

Дівчинка з усіх ніг кинулася з кухні й принесла капці.

— Тепер підемо звідси, посидімо, поки приго-

тують закуску, — сказав Новосельський. — Марусю, я прошу, щоб було швидко.

— Зараз, Володю, зараз, за десять хвилин усе буде готове.

В одній із двох кімнат ми побачили другу дівчинку, трохи старшу. Вона читала якусь книжку, але теж підхопилася з місця, коли увійшов тато.

— Це моя середуца дочка, — вдрекомендував Новосельський, — Валя. Що ти читаєш?

— Джека Лондона, Володю..

У мене знов мимоволі поширилися очі і я не здержався, запитав:

— Чому «Володя»? Адже це дочка..

— Так у нас заведено. Ми відмовилися від старих традицій. Нема «тата» і «мама», є Володя й Маруся. Так діти будуть ближче до батьків. А ти, Валя, йди почисти й висуши мое вбрання, а потім випрасуєш. Тільки прасуй крізь ганчірку і не поспішай. Особливу увагу зверни на колінний рубець у штанях. Зрозуміла?

— Добре, Володю.

Закуска й напої появились на столі «блискавично». В цей час прийшла старша дочка Ніна, сказала: Добридень, Володю, добридень, дядю, і зникла, певно в кухню — допомагати матері.

Ми сіли за стіл.

— А чому нема родини? — наївно запитав я.

— Родини? Для чого? Вони поїдять у кухні й не будуть нам заважати. Я й без гостей люблю їсти сам. Ну, що ж, так тому й бути, сьогодні з нагоди дощу й змокріння я теж із тобою вип'ю. Бувай здоров, друже!

Я почував себе ніяково. Де ж це водиться, щоб

родина їла в кухні, а господар дому за святково опорядженим столом? Проте, це ще не все. Під час перекуски Новосельський покликав старшу дочку.

— Ніно! Забери брудні тарілки й принеси нам пива. Ти вже поїла? Добре. Тоді сиди тут і наливай нам, коли спорожніють склянки. Слідкуй!

— Так, Володю.

— І скажи Марусі, щоб приготувала нам каву. Швидко!

В гарної, як батько, Ніни навіть не здригнулася жилка на обличчі. Видно було, що й ця, майже доросла дочка, звикла беззаперечно підкорятись. Вона лише спитала:

— Володю, а що до кави? Тісточка, чи булку?

— Якщо булка домашня, неси її. Домашнє завжди смачніше.

Маруся, дружина, в кімнаті не появлялась, бо її не кликали. Лише на прощання, коли я відходив, помахала мені рукою й якимось жалісно посміхнулась.

Ця візита багато мені розповіла. Про те, що не перевелися й «під сонцем сталінської конституції», хоч і мікроскопічні рабовласники. Про те, що життя дуже потворне, себто, воно може набувати нових форм (Володя, Маруся, замість тато і мама), але в суті своїй лишатися «домостроївським». Нарешті про те, що приємний характер не завжди відповідає вчинкам людини.

З того часу я охолонув до Новосельського й старався якомога рідше з ним зустрічатись, хоч він наполегливо прагнув бути моїм близьким другом.

ПЕРЕКОТИ — ПОЛЕ

Коли Федір Петрович ішов одержувати паспорт, дорогу йому перебігла чорна кішка. Федір Петрович, людина селянського походження, сплюнув і вилаявся: от підла, не могла перебігти пізніше... Проте він і без кішки передчував, що його чекає неприємність. Для одержання паспорта треба було мати метричну довідку, й Федорові Петровичу довелося поїхати за нею особисто в своє рідне село, де він не появлявся вже років десять.

Село дуже змінилося, колективізувалось, і тому збідніло й обдерлося. Зникли паркани біля хат, деякі хати стояли облуплені й скособочені, бо селян не було бажання їх ремонтувати. Адже такий тепер час. Сьогодні живеш начебто в своєму, а завтра скажуть, що це вже не твоє, а колективне, чи державне, і тоді змотуй вудки.

Федір Петрович «змотав вудки» давно, ще в ту пору, коли почали дивитись косим оком на їхню добре влаштовану садибу. Багатою назвати її було не можна, п'ять десятин землі на п'ятичленну родину, кінь, корова й свиня з поросятами. Але батько Федора Петровича побував у німецькому полоні, приглянувся до німецької охайності і запровадив у себе подібні порядки: тримав усе в чистоті, вчасно угнулював землю, вчасно сів і збирав урожай значно більший, ніж сусіди. От і потрапив у заможні.

Батьків Федора Петровича не чіпнули, прийня-

ли до колгоспу на загальних умовах, але коли приїхав син і попросив видати йому метричну довідку, насторожились.

А для чого тобі довідка?

— Для одержання паспорта.

— Ти десь працюєш?

— Так, на фабриці.

Довідку писали в приявності прохача. Федір Петрович помітив, як рука секретаря сільради, між іншим, давнього неприятеля їх родини, вивела: «син к...» і занепокоївся.

— Що ви робите?

— Нічого особливого, — відповів секретар. — Твій батько не куркуль, але...

І він додав: «син кріпкого господаря».

— Для чого ви це написали? Адже батько в колгоспі.

— Ну, то й що з того? А давніше був кріпкий. Візьми свою довідку.

Федір Петрович знав, що батьківська минула «кріпость» йому дарма не пройде. Адже паспортизація мала на меті не лише облік населення, а й розвантаження переповнених мешканцями міст. Уже давно говорили, що буде великий відсів і багатьом доведеться познайомитись із провінцією. Ще говорили, що в паспортах особливі літери вказуватимуть, де людина має право жити: в великому місті, чи в якомусь містечку. Про те, що можуть не видати паспорта взагалі, ніхто не знав.

Федір Петрович став у чергу за одержанням «епохального документа», як писали газети, підносячи звичайну канцелярську процедуру до ступня державної вогни. В кімнату видачі паспортів пуска-

ли по одному, питали ім'я, по-батькові й прізвище, рік і місце народження, а після перевірки урочисто повідомляли: «Вам видається паспорт советського громадянина, будьте гідні цього паспорта».

Коли підійшла черга Федора Петровича, йому сказали:

— Зайдіть до кімнати ліворуч.

У тій кімнаті сидів тип у зеленій гімнастйорці з двома «шпалами» на ковнірі, червоними, як дві криваві плями. Тип знову запитав прізвище, покопався в паперах, підніс тяжкий погляд і байдуже поінформував :

— Вам у паспорті відмовлено.

— Чому? — наївно здивувався Федір Петрович.

— Тому. Ви це самі знаєте. Отже, за 48 годин ви повинні розрахуватись на праці й виїхати з міста, — сказав, з наголосом, тип.

— Але куди?

— Куди завгодно. Це не моя справа. Можете йти.

Тільки тепер Федір Петрович усвідомив біду, в яку потрапив. Адже разом із видачею паспортів було наказано обов'язково зареєструвати їх за місцем мешкання, а також попереджувалось про те, що при виїзді будь куди, навіть на два-три дні, паспорт мусить бути «прописаний» в управі міліції нового міста.

Поїхати в село? Там паспортизації не проводиться. Але що робити в селі? Йти до колгоспу? Працювати від зорі до зорі на голодний шлунок? Батько попереджував: борони тебе Боже, сину мій, від колгоспу. Це — каторга.

Покищо Федір Петрович пішов на пристань,

звернувся до начальника по навантаженню й розвантаженню барж. Той лагідно запитав:

— Здоровий?

— Так.

— Хочеш вантажити?

— Так.

— Прошу!

«Значить, є ще демократія, — посміхнувся про себе Федір Петрович, — що ж, попрацюємо»...

Сили в нього вистачало. Зріст — два метри, широчезні плечі, рука — як дві нормальних, вкупі складених.

У старій квартирі спати вже було не можна. Управителя будинку попередили, що Федір Задорожний — безпаспортник, а тому його належить негайно вигнати і передати кімнату іншому, за ордером житлового управління. Довелось приміститися в бараці для вантажників, зробивши собі подобу ліжка з дощок, що їх викидала течія на беріг.

Мешканці бараку були переважно селяни — «індуси», себто ті, які не хотіли йти в колгосп, віддавали перевагу індивідуальному господарюванню. Тому їх і прозвали «індусами». Крім селян, тут перебували люди без сталої професії, а також із «щербатим» минулим: ті, що сиділи з якоїсь причини в тюрмі, або ховались від тюрми. Начальство пристані було зацікавлено в робочих руках і закривало очі на те, кому ці руки належать. Воно навіть мало своїх людей в міліції, а ті попереджували, коли може статися перевірка бараку й радили «бути на сторожі».

Федір Петрович майже весь сезон перебув

щасливо, мав заощадження, гроші тримав зашитими в спідню сорочку. Про майбутнє не думав, покладаючись, за старою українською приказкою, «якось то буде». Але ось одного вечора, зовсім несподівано до бараку зайшло двоє представників ГПУ. Один став біля дверей, а другий влаштувався за столом і запросив:

— Підходьте за чергою з документами, хто не має, заявляйте зразу.

Першою думкою Федора Петровича було «заявити», але потім він зміркував, що це невігдно, оглянув досить миршаву постать патруля при вході і підійшов до нього.

— Чого тобі? — запитав патруль.

— Дозвольте вийти, живіт болить...

— Зачекаєш, не ус...

— Дозвольте!

— А-ну, відійди! — гримнув патруль, повернувши загальну увагу.

І раптом скоїлось несподіване. Піднятий залізними руками, патруль тяжко гепнувся на підлогу. В цей же час хтось виключив світло, і населення бараку безладно кинулось до дверей і до розчинених вікон. Гримнуло кілька пострілів, але вони нікого не спинили і за пару хвилин барак спорожнів.

Ніч, що її Федір Петрович провів під мостом, була не з приємних, і ранком він подався на станцію. Їхати... але куди? Адже нема жодного документа, на фабриці, довідавшись про відмову в паспорті, навіть не дали довідки про минулу працю. В поїзді, правда, документи перевіряють рідко, а все ж таки...

Довго думати проте було неможливо, і Федір Петрович підійшов до каси.

— Вам куди? — запитав касир.

— Донбас...

— Донбас великий. До якої станції?

Назви станції у Донбасі Федір Петрович забув і безпорадно дивився на касира. Та касир, очевидно, мав людську душу, про щось догадався й підказав:

— Може, до Макіївки?

— Так, так, до Макіївки. Будь ласка!

Копальня прогинула Федора Петровича без жадних хитрощів з його боку. Тут також не звертали уваги на те, кому належать робочі руки, що вони робили раніше, а головно, зразу давали посвідчення: такий ось працює в копальні.

Копальня... Вісім годин найтяжчої праці з кайлом, чи «обушком», як його тут називали. Ше майже не було механічних відбійних молотків, люди, наче кроти в норах, розгортали кам'яновугільний масив, викидали здобич із забою, а після закінчення зміни, чорні, як негри, хитаючись від утоми, йшли відпочивати, себто, спати безпробудно до наступного ранку. Яке там могло бути «особисте життя»? Тим більше, для самотніх, коли треба подбати й про їжу і про те, щоб не завошивити в немитому одязі. Федір Петрович абсолютно не мав часу для розваг, але... двадцять вісім років протестували: а де ж наше життя? Де ті радощі, на які має право кожна людина?

Нарешті прийшла й радість. Сіроока Ньюа-лямповиця більш, ніж на кому іншому зупиняла свій погляд на міцній постаті товариша Федя, спочатку

спитала, чи не одружений він, а трохи згодом перша запропонувала:

— Може, ви хочете піти завтра зі мною до кіна?

Завтра припадало на суботу, і хоч для суботи завжди знаходилась маса хатніх справ, Федір Петрович відмовитись не міг. Надто вже благально дивились на нього сірі очі, надто привабливо рожевіли повні уста...

Так і почалось. А коли Федір Петрович познайомився з Нюрою ближче, він знайшов у ній такого щирого й безкорисного друга, що вже не хотів думати про іншу й одружився з нею.

Нюра мала окрему кімнату в місті, їздила туди трамваєм і говорила Федорові Петровичу:

— Кидай, Федю, свій барак, адже в мене місця вистачить...

Вистачить, але... І Федір Петрович з боєм признався:

— Нюрочко, не можу я підводити тебе. Адже ти з паспортом, а я без. І очевидно, ніколи мені його не дадуть.

Нюра по жіночій легковажності сміялась:

— Вовків боятися — в ліс не ходити. Хто тут буде питати в тебе паспорт? Обійдемося з одним...

І вмовила, Федір Петрович перекочував ло міста, зажив гарним родинним життям, невдовзі готувався стати батьком і раптом...

На світі багато злих людей, вони органічно не можуть миритися з чужим щастям, стараються цьому щастю підставити ніжку. Міліцейська перевірка викрила «безпаспортника», його негайно викинули з квартири, а далі, за вимогою міліції, Федора Петровича викинули і з копальні.

Тепер уже став тісним і величезний Донбас, бо скрізь вимагали довідку з минулого місця праці, а в тій довідці було написано: «Звільнений за браком паспорта».

З гірким почуттям попрощався Федір Петрович з дружиною й подався у чорноморські степи. Там багато сезонної роботи в радгоспах, робота не постійна, а поденна, можна було підживитись... Кілька разів Федір Петрович відвідував Донбас, чекав поки стемніє, приходив до дружини, пестив сина, а на світанку, коли люди ще спали, зникав.

«Боже, Боже, — думав Федір Петрович — за що? Хто вигадав цю прокляту систему гноблення, цей «епохальний документ», без якого нема місця під сонцем».

Багато радгоспів, пристаней, будівництв з поденною, або тимчасовою роботою обійшов Федір Петрович. Завжди «на сторожі», завжди готовий утікати, заховатись, розтанути в повітрі... Вигнанець навчився розпізнавати людей. Він визначав здалека, за виразом обличчя, чи загрожує йому небезпека від зустрічного міліціонера, себто, чи можна йти прямо, а чи краще завернути в провулок. Одинадцять років без паспорта, одинадцять років постійної тривоги...

**

І ось прийшли німці. Федір Петрович забрав дружину й сина і повернувся в рідні місця. Батька і матері вже не було на світі, в їхньому будинку містилися дитячі ясла. Першою думкою було: помститись, викинути ясла, знайти паскудного секретаря сільради й набити його до півсмерти... Але потім, як сказано в Некрасова:

*Нагострив я на старосту ніж,
А вже ранком сумніви зайшли...*

Кому мстити? Хто винний? Адже головний злочинець, отаман усіх сучасних розбійників, він же «батько народів» — у Москві або десь у мандрях

перед обличчям небезпеки. Ось кому Федір Петрович із задоволенням і без жадних закидів сумління всадив би кулю в лоба.

І проживши тихо-мирно в селі до кінця окупації, Федір Петрович розшукав свого старого, ще батьківського коня, повантажив на воза родину з хатніми скарбами, і через тріснуту залізну заслону назавжди вибрався з «найбільш вільної країни».

ЗОЛОТА ЛЯЛЕЧКА

З чиеїсь руки (або язика) це прозвисько закріпилося за нею від дванадцяти літ. Проте воно вповні відповідало її власниці. Невеликого зросту, елегантна, як статуетка, рухлива й сміхотлива, з чудовим, справді, золотим, та ще й кучерявим волоссям, вона вирізнялася серед усіх своїх ровесниць і тривожила серця навіть цілком дорослих кавалерів.

Ім'я в неї також було гарне: Валентина, скорочено — Валя, і близькі знайомі при її появі не могли втриматись від захопленого, ще й римованого вигуку:

*Ось ми бачимо Валечку,
Золоту нашу лялечку...*

Такі довго в дівчатах не ходять. Кавалерський наступ був аж надто активним, і точно в шіснадцять років Золота Лялечка стала дружиною вибраного чоловіка, а в сімнадцять — мамою.

Материнство ані трохи не додало їй солідності, і незнайомі звертались до неї з децю образливим запитанням:

— Гей, дівчинко, скажи, на якій вулиці міститься контора Райспоживспілки?

Вона хмурилася і відповідала:

— Контора міститься он там. А між іншим, якщо вам не повилазило, ви можете зауважити в ме-

не на руках дитину. Яка ж я дівчина?

— Це твоя?

— Моя.

— Неправда. Нянчиш братика, або сестричку і вихваляєшся...

Золота Лялечка хмурилася ще більше, оберталась на закаблуках і припиняла дальшу розмову.

Навіть роки, себто «руїнницьке дихання часу» не змінювало її фізичного вигляду, і в двадцять п'ять літ Золота Лялечка лишалась тою ж, хоч за нею вже бігали восьмирічний Юрко і п'ятирічна Маечка.

Все було добре. Чоловік — інструктор фізкультури палко любив свою дружину ще й за те, що вона діставала премії: за біг на далеку дистанцію, за фігурну їзду на ховзанах, за виключну витримку в змаганні на кращого пловця.

І ось, як грім із ясного неба, впали німецькі бомби. Чоловіка негайно погнали на фронт, а Валя... Що ж було їй, бідній, робити? Спочатку пішла на працю в якусь заготівельну установу, але вона протрималась місяць і евакуювалася в глибину країни.

Німці перли, як навіжені, переможне «гайль!» стрясало повітря, наповнене чадом пожеж і смородом вибухових речовин. Містечко, де жила Валя, лягло на спину й піднесло догори лапи...

Як же існувати? Всі крамниці було розграбовано й зліквідовано, жалюгідні запаси вичерпувались. Валя копала картоплю на покинутих евакуйованих містах, випрошувала в добрих людей гарбузи, а потім підсушувала насіння, розтирала його й заправляла картопляний суп. Іноді, набравшись смі-

ливости, залазила в чужий сад (свого не було), зривала там кілька яблук і летіла додому — нагодувати і потішити делікатесом своїх пташенят.

... Але все це не рятувало. Діти худли з кожним днем, стара мама ледве могла ходити від недоживлення. Не помагав і ячмінний хліб, що його німці врешті дозволили видавати населенню, попередньо умовившись із пекарнею, щоб вона не просіювала борошно. Хай, мовляв, жеруть із остюками.

Незабаром на квартиру до Валі перейшов німецький оберст. Він, розуміється, не питав дозволу. Ординарець приніс речі начальника, розпорядився звільнити одну кімнату (всього було дві), і заспокоїв, сказавши, що така гарна фрау безумовно сподобається начальникові, але вона мусить бути до нього ласкава...

Валя стисла зуби. Вона, правда, чула, що співжиття з німцями стало в містечку звичайним явищем, оскільки нагаєм обуха не переб'єш і вмирати не хочеться... Але, Боже! Стати рабою бундючного чужинця, виконувати беззаперечно всі його забаганки, навіки заплямити себе в своїх власних очах...

Оберст був молодий, освічений, по-військовому, підтягнутий. Розуміється, він зразу помітив Валіну виключну красу й хотів почати «з місця в кар'єр», але його вразило майже бездоганне знання німецької мови. Ось як! Значить, «з місця» не вийде, треба, не поспішаючи, треба завоювати симпатію...

Як кожна практична людина, оберст розпорядився наповнити комірку Валі харчами. Адже це тепер головне. Появилися: мішок пшеничного бо-

рошна, мішок цукру, кілька мішків картоплі, цілий, тільки що забитий і порізаний на куски кабан, слоїки з маслом, різні консерви і... шнапс.

Валя подякувала, однак, жодних авансів оберст не дістав, навіть невинного поцілунку.

— Але чому, фрау Валія? Хіба я старий і негарний?

— Ні, герр оберст, ви зовсім не старий і дуже милий, але... у нас усе так швидко не робиться, ми повинні краще взнати одне одного...

— Взнати? А що тут узнавати? Мені тридцять років і я ще самітній. У вас є чоловік? На фронті? Але він, звичайно, не повернеться, фронт не розвагова мандрівка. Скільки в вас дітей?

— Четверо...

— Четверо? А чому я бачу лише двох?

— Двоє менших живуть на селі, у батьків чоловіка. Адже тепер, як вам відомо, тяжкий час і в селі легше прохарчуватись.

Багатодітність німця спочатку налякала, але подумавши, він вирішив так: адже я одружуватися з нею не збираюсь, а пообіцяти можна. Ці слов'янки дуже сентиментальні. Скажу, що діти не перешкода, що їх буде адоптовано німецьким дворянином і... вплине.

Однак, не впливало. Валя під усякими зачіпками відтягала момент близькості, ще більше розпалюючи оберста. На щастя, він мав якусь особливу інспекційну службу по лінії Гестапо, іноді місяць два не появлявся, але квартиру лишав за собою, приклеївши до дверей охоронний документ.

Валі це було на руку. Її не турбували нові постояльці, документ мав магічну силу і німці, про-

читавши його, говорили «ентшульдiген» і йшли далі.

Сусіди до «Валиного» оберста звикли. Вони, розуміється, не мали сумніву, що тут «справа не чиста», а коли минув рік і в квартирі Валі появилсь двоє зовсім маленьких дитинчат, почали перешіптуватись:

— Ну, й безсовісна ж! Двійнят народила від німця, дівчинку й хлопчика. А що ж буде, коли повернеться чоловік? І він її так любив...

Менших дітей чомусь на вулицю не пускали. Вони пишали собі в кухні, біля бабуні, а коли хто небудь стукав у кухонні двері, їх негайно евакуювали в кімнату Валі. Розуміється, це від сорому. Інші молоді жінки, хоча й жили з німцями, вміли берегтись, а ось Валя не вбереглася...

Тим часом Золота Лялечка відчайдушно оборонялася від любови оберста. Уже не можна було йому відмовити в поцілунках (адже він фактично утримував усю родину), але коли доходило до «головного». Валя була невмолима.

— Ні, Вальтере, — говорила вона, — в нас так не робиться. Ти людина інтелігентна і повинен мене зрозуміти. Я вийду за тебе заміж, але коханкою твоєю не стану. Все прийде після законного оформлення...

Чорт зна, що таке! Оберст закохався в Валью «по вуха», але привезти до Німеччини дружину з чотирма дітьми і з бабунею на додаток — не під силу навіть такій багатій людині, як він.

Оберст, на правах завойовника, одного разу спробував бути нахабним і... дістав поличника. Спочатку дуже розсердився, а потім став просити ви-

бачення і примирливого поцілунку. Кішка. Справжня кішка, ласкава і «дряпуча». Ось він мешкає в цій квартирі вже біля двох років і нічого в нього не виходить. Розуміється, оберст був не настільки дурний, щоб обмежуватись зітханнями із-за неподіленої любови. Невдачу тут він компенсував на стороні, з легкодоступними «солом'яними вдовами», а все ж, не в них було щастя. Врешті гора, певно, не встояла б і прийшла до Магомета, себто, впливовий оберст доказав би арійське походження Валі (світле волосся, голубі очі) і оформив би тимчасовий, так би мовити, «окупаційний» шлюб із нею, але... фортуна обернулась до завойовників протилежною стороною й довелось їм у спішному порядкові готуватись до зворотнього маршу.

Напередодні від'їзду оберста довго не було. Він прийшов, коли всі вже спали, постукав у двері Валиної кімнати й попросив прийти до нього для дуже важливої й невідкладної розмови.

Валя накинула легкий халатик, поправила волосся й не підозріваючи злого, зайшла. Але що це? Інтелігентний Вальтер був несхожий на себе. Очі його блищали люттю, рука нервово барабанила по столі. Раптом він підхопився й замкнув на ключ двері.

— Так ось, Валью, — сказав оберст, — спритно ти водила мене за ніс.

— Водила? Чому ти так говориш? Я не розумію.

— Не розумієш? Нічого не розумієш? Тоді скажи, ти знала розстріляних адвоката Розенблюма і його дружину?

Валя зблідла але намагалася зберегти спокій.
— Припустимо, що знала.

— Без «припустимо». Коротше кажучи, пропоную тобі на вибір: або ти проведеш цю останню для мене тут ніч зі мною, або я ось зараз піду і власноручно знищу розенблюмівських щенят.

Ранок теплої осені був такий соняшний, веселий, наче й він святкував звільнення від німецького гніту. А в кімнаті з закритим чорним папером вікном, згорнувшись калачиком на ліжку, невтішно хлипала переможена Золота Лялечка.

С Е К С О Т К А

Вона була чарівна і звали її Віра. Вона не любила свого пестливого ймення і говорила:

— «Вірочка» нагадує мені «Жучку», або щось подібне. Будь ласка, називайте мене повним ім'ям.

Так її й називали всі, аж поки не з'явився на обрії Леонід, м'язистий і тонкий в стані, як оса. Він був партійним, виконував обов'язки інспектора шкіл на всю область, відзначався надзвичайною начитаністю. Віра навіть дивувалась: як може одна голова вмістити стільки премудрости? Не було більш-менш відомого автора, якого Леонід не знав би, і не лише по імені. Цитати сипалися з його тонких, по-дитячому, капризних уст, як плоди з рогу достатку.

— Вам би викладати всесвітню літературу, — говорили знайомі, — чому ви не викладаєте?

— Кишка тонка, — відповідав Леонід. — Був у мене диплом та поплив, а без диплома хто ж повірить, що я свого часу закінчив університет.

З Вірою вони зустрілися випадково. Вона прийшла у відділ народної освіти просити посаду вчительки й помилилася дверима, потрапила не до завідувача кадрів, а до інспектора шкіл. Леонід хотів, за звичкою, відмахнутись, але глянув на русяві кучері, на постать, що наче таїла в собі щось від надхненних скульптур старогрецького Праксителя, не випустив з виду й двох зворушливих «ямочок» на щоках і сказав:

— Сідайте. Ви, не туди потрапили, але не біда. Хочете вчителювати? Чудово! Покажіть ваші документи.

Документи були бездоганні, свідчили про закінчення педагогічного технікуму, хоча...

— Скільки вам років?

— Дев'ятнадцять.

І ви вже закінчили технікум?

— Так, закінчила. Я пройшла два курси за один рік.

Леонід більше ні про що не питав, тільки пішов до завідувача кадрів і попросив:

— Улаштуй. Тут, у місті. Вона дуже здібна, можна навіть у зразкову школу. Я ручаюсь.

Заперечень не було. З інспектором шкіль завжди рахувалися, шанували його за «безодню знань». Від того часу Леонід Крем'янецький уже не ходив з іншими дівчатами, а весь свій відпочинок проводив з Вірою. І тоді почав називати її «Вірусю». Вона перші дні сердилась, а потім звикла й навіть здивовано підносила брови, коли Леонід говорив «Віра».

Все йшло за правилами стандартного роману. Спочатку «випадкові» зустрічі, потім зустрічі домовлені і нарешті останнє запитання:

— Ти будеш моєю дружиною?

— Так, буду.

Коли б Леонід знав, що крилося в цьому «буду», він би ніколи не поставив питання, після якого вже не було відступу. Але молодість є молодість. Дев'ятнадцять і двадцять вісім — добрі спільники, а крім того, Віра пахла всіма весняними квітами, в неї були такі ясні, чисті, як дзеркало, очі, і вона так віддано дивилась...

— Вірусю, наш перший син, чи дочка матимуть ім'я батька, чи матері. Це щаслива прикмета...

— Розуміється, мій любий. Якщо ти хочеш... А між іншим, я нічого не знаю про твоє минуле. Може, в тебе була дружина? Скажи мені!

— Ні, дружини я не мав. Не встиг. Від двадцяти років довелося...

— Що?

— Мандрувати. Я багато бачив, Вірусю. Більше, ніж ти уявляєш собі. Але про це не треба згадувати. Що було, те було...

Віра не наполягала на продовженні розповіді, вона була чуйлива, бачила, що Леонід нерало згадує те, що колись пережив.

Насторожила Леоніда одна подія. Він так хотів мати дитину, маленьку, свою.

І раптом вона заявила:

— От і все. І зовсім не дорого. Воно не появиться.

— Хто не появиться?

— Та дитина ж. Для чого вона нам?

У Леоніда засвербіла рука. Ще мить, і він би підніс її та вліпив поличника в цю чудову рожеву щоку. Але Віра була настільки чуйлива, що зрозуміла його намір і, як ласкава кицька, вигнувнись. притислась до його широких грудей.

— Не сердся, Льоню, я знала, що ти будеш сердитись. Але повір, любий, я думала не лише про себе... Для чого нам, молодим, цей тягар? Ще встигнемо. Згадай, яким прикрим тягарем були ми для своїх батьків...

Тоді Леоніда «прорвало».

— Може, ти була тягарем для своїх батьків, а я для моїх — ніколи!

її уста. Потім махнула рукою, припиняючи дальшу розмову.

— Вистачить. Для чого ця нікому не потрібна політика? Можна обійтися без неї.

А за два дні... гримнули в двері чимсь тяжким, можливо, засувом біля дверей, і запитали:

— Чи тут мешкає Леонід Крем'янецький?

І... забрали, навіть без обшуку, без перегляду всіх речей і паперів.

Віра дивилась на це спокійно. Себто, вона про людське око, заламувала пальці й навіть зойкнула:

— Льоню, куди тебе забирають?!

Але невмолимий закон психології підкреслював, що зовсім даремно вона зойкнула, що цей зойк не що інше, як завчена репліка.

А кілька годин пізніше, в елегантному кабінеті начальника ГПУ сиділа Віра й начальник, частуючи її імпортною кавою й найкращими тістечками, говорив:

— Ви, Віро, впорались із своїм завданням блискуче. Ми довгий час не могли його розшифрувати. Він був не лише петлюрівцем, але й командиром полку: хоч такий молодий... Він був воєнним талантом, приблизно таким, як у нас Тухачевський. Що вам дати в нагороду?

Віра глянула в холодне демонічне обличчя, порівняла його з тим відвертим гарним обличчям і несподівано для себе сказала:

— А йдіть ви до чорта!

І М'Я Н И Н И

Від великого, просторого будинку Виноградським лишили три кімнати, решту забрали в державний житловий фонд, заселивши стовідсотковим пролетаріатом. Косились і на третю кімнату з окремим, крім внутрішнього, входом, але тато — Виноградський, колишній земський начальник, а тепер секретар окружного відділу охорони здоров'я, значить, все ж таки, трудовий елемент, доказав, що помістити в одній кімнаті двох дорослих синів і двох дорослих дочок неможливо.

На протязі року Виноградських не чіпали, але коли старша двадцятилітня Надійка вийшла змій і перейшла до будинку батьків чоловіка, наступ на третю кімнату поновився. Тут уже не допомогли ані просьби тата, ані протекція його установи, що нею він передбачливо залася. Місцева влада категорично заявила: якщо кожне дівча в нашому місті матиме окрему кімнату, то доведеться відповідальних працівників розселювати на горищах. Невелика біда, коли дочка перейде до батьків, кубатура вашої житлоплощі цілком достатня для трьох.

Незабаром з'явився жилець, русоволосий здоров'як, Василь Іванович Харкуша. Служив він у лісовій організації не то техніком, не то інспектором, ходив із гордо піднесеною головою й не дуже співчував колишнім домовласникам. Проте струнка Барочка йому зразу сподобалась і він, пихкаючи цигаркою, милостиво дозволив:

— А хто були твої батьки?

— Поміщики, якщо хочеш знати. Порядні люди! В нас було чотирнадцять дітей і жодне не було зайвим...

У Віри здригнулася якась жилка на обличчі й вона, бажаючи продовжувати інтимну розмову, запитала:

— Значить, ти не з робітників?

— Ні. Мені так же далеко до робітника, як тобі до балерини...

— Добре, Льоню, але як же ти вцілів?

— А ось так, випадково, здається, один з ,сієї родини. Я був у повстанцях, потім в армії Петлюри, потім... а для чого це тобі потрібно?

— Льоню, мені абсолютно нічого не потрібно. Ти мій чоловік, ми з тобою повинні прожити все життя, невже ти мені не довіряєш?

Він довіряв. Він розповідав їй, як били вони червоних, а потім відступали аж до Польщі...

— Я розумів, — продовжував Леонід, — що виграє той, хто багато обіцяє, але багато обіцяти ми не могли. Ми хотіли спочатку розгромити це хамське збіговисько, так звану, червону армію. Ну, що ж, не вийшло. Зате ми тепер перефарбувались, будемо підривати динаміт у їх власному череві...

— Льоню, але як тебе не розшифрували?

— А хто мене розшифрує так далеко від моїх рідних околиць? Я повернувся з Польщі, нікому про це не говорив, а оскільки маю освіту, мене не могли вілштовхнути, прийняли на службу щоб я виконував їхні дурні завдання. Але прийде пора і ми ще себе покажемо...

Віра слухала й якась чудна усмішка ворушила

— Піяніно можете лишити в моїй кімнаті, оскільки для нього в вас, напевно, нема місця. Я хоча й селянський син, але людина антилігента...

З часом все увійшло в нормальну колію. Внутрішній вхід до кімнати заколотили великими цвяхами, зовнішній Харкуша замикав ще й додатковим висячим замком.

Варочці було шкода своєї затишної, від дитинства знайомої кімнати. Адже звідти відкривався такий чудовий вид на річку, а крім того, не треба було кращого спостережного пункту, щоб помітити наближення Толика... Та й без піяніна було сумно. Правда, в вихідні дні Харкуша просив Варочку пограти:

— Зайдіть до мене, не бійтесь. Я не велмідь, не з'їм вас. І заграйте щось веселе, марша, чи польку.

Розуміється, з полек і маршів Варочка давно виросла і переходила на більш складну музику. Тоді Харкуша починав зівати.

— Що це?

— Рапсодія Ліста...

— Глиста? От уже незавидне прізвище, навіть чути неприємно. Але нічого, грайте.

Після кількох тижнів товариш Харкуша зачавив, що він самітній і не від того, щоб одружитися з гарною «антилігентною» дівчиною. Натяк був досить прозорий, але Виноградські реготали, а мама призналась одверто:

— Не доведи, Господи! Здається, я швидше примирилася б із зятем-китайцем, аніж із тим, щоб Варочка стала «мадам Харкуша».

А Василь Іванович із властивою йому само-

впевністю перейшов до активного наступу. Одного вечора, сидячи на лавці біля будинку, він несподівано обляпив Варочку і задихуючись, прошептів:

— Моя виноградинко!

Чорні півкола брив «виноградинки» злетіли вгору, а витренувані «музичні» пальці стисли носа товариша Харкуші з такою силою, що він пискнув:

— Не збиткуйтесь!

На цьому далекоюсяжний кавалер і закінчив би, але Василь Іванович був не з тих. «Удає недотрогу, — думав він. — А сама почервоніла й дихала, як паротяг. Якщо дівчина не має до тебе симпатії, вона так дихати не буде».

Варочка поскаржилась не батькам і братам, а Толикові. Толик сказав:

— Ніколи не сідай на лавку поруч із хамом. А коли він насмілиться ще раз тебе обійняти, я наб'ю йому морду.

Проте Василь Іванович тимчасово наступ припинив. Якраз у нього, в зв'язку з осінню почався період частих відряджень «на місця», і він попросив Виноградських відчинити внутрішній вхід і доглядати його кімнату, бо ж можуть відбити зовнішній замок та витягнути цінне рухоме майно, належне Харкуші. Серед цього майна є, між іншим, два нових убрання, дореволюційний, цілком справний фотоапарат і годинник із зозулею, який хоч і не діє, але має всі потрібні частини. А Варочка хай грає на піяніно в його кімнаті, скільки влізе, вдень і вночі.

В неприязності Харкуші у Варочки знову відродилась ілюзія «своєї» кімнати. Там, правда, стояли чужі речі й не дуже приємно пахло, але Вароч-

ка відчинила навстіж вікно і вдивлялася в долину, очікуючи Толика. Ах, Толик, для чого він зволікає? Каже, що в нього є перспектива підвищення на роботі, що йому збільшать заробітну платню і тоді (на весні) вони одружаться. Варочка не відкладала б до весни. То нічого, що в Толика маленька кімната, їм багато не треба. Крім того, Варочка піде на працю, вже обіцяли їй влаштувати, і на життя цілком вистачить.

Толик закликав до витривалости. Можливо він і правий. Адже йому двадцять три, а Варочка ледве закінчила середню школу, їй четвертого грудня за старим стилем споєниться вісімнадцять.

Час біжить швидко. Вогненно-жовте листя біля дерев розігнав вітер, жалісно зашаруділи оголені віти, природа готувалась до зимового сну.

Спочатку Виноградські не передбачали влаштувати Варочкиних ім'янин. Було трудно з продуктами, та і взагалі, ім'янини, як буржуазний пережиток, стали не в моді. Але товариш Харкуша, повернувшись з відрядження за три дні до цього родинного свята, привіз і подарував Виноградським великого гусака, три літри міцного самогону, фунтів десять цукру і півпуда білого борошна. Ніхто, як Василь Іванович, не стояв на обов'язковому влаштуванні ім'янин, бо так вимагає звичай, тим більше, коли дівчина досягає повноліття.

Варочка діяльно взялася за підготовку до ім'янин. Уже були запрошені гості, напекли, наварили, насмажили різних смачних речей, і раптом вияснилося, що Толик на ім'янини не прийде, його нагло виряджають із бухгалтерським річним звітом до губернії.

Радість Варочки, як живе срібло в термометрі, різко пішла на низ. Брати були відсутні, вчилися в столиці. Надійка три дні тому народила дитину й прийти не може. Решта гостей теж мало цікавила ім'яниницю, оскільки це були «божі квіточки», давні знайомі батьків. Наймолодшим з усієї компанії був двадцятивосьмилітній Харкуша, але — мій Боже! Він же ані танцювати, ані співати не вмів, а ляпне іноді таке, що хоч святих із хати вигонь. Ім'янини не обіцяли бути веселими.

Однак, самогон і гусятину піднесли настрій. Жінок частували самогоном, заправленим якоюсь есенцією, а для Варочки товариш Харкуша приготував у невеличкій карафці спеціальний напій, зовсім слабенький, як він говорив.

— Чи не хочете ви мене отруїти? — кокетливо сміючись, запитала Варочка.

— Отруїти? Що ви! Я ось вип'ю першим, щоб ви не мали сумніву.

Самогонна атмосфера згущувалась все більше. Добре поївши, гості разом із господарями сіли грати в преферанс і зовсім заглибилися в цю гру, що вимагає скупчення уваги. Тоді Харкуша, звертаючись до Варочки, підкреслено — голосно сказав:

— Ходіть до мене, я покажу вам свій родинний альбом.

Голова у Варочки приємно крутилась, а крім того, Василь Іванович чомусь перестав здратись дурним і хамоватим. Тепер Варочка не відважилась би віщипнути його за ніс.

— Сядем ось тут, на ліжку. Альбом великий, потрібне місце, щоб його розкласти.

— Сядем... А для чого ви накинули гачок на дверях?

— Це за звичкою, нічого особливого.

Про гачок зразу ж було забуто. Альбом, справді, був тяжкий, старовинний, очевидно, не належний до Харкушиного роду, але зі знімками, що увічніли цей непідроблено-пролетарський рід. Ось хижка на курячих ніжках. «Моя родова» — пояснив Василь Іванович. Ось ціла серія здоров'яків у солдатських дореволюційних шинелях — дяді по лінії батька й матері. Ось гарна жінка з дитиною на руках, а поруч із нею зовсім молодий товариш Харкуша.

— А це хто?

— Моя сестра. Вона трохи старша від мене, але ми з нею дуже приятелювали.

Подібності між сестрою й братом не було жадної, проте це не важно. Важніше (і дивніше) було те, що Василь Іванович усе ближче нахилився до Варочки й нарешті, рішуче відкинувши на бік альбом, уп'явся устами в її ніжні трепетні уста. І — дивна річ! Не було у Варочки почуття тривоги, неприязні, протесту.

— Толику, — шепотіла вона в забутті, — Толику!

— Який там Толик? — обурився Василь Іванович. — Скажи: Васильку!

— Васильку!

— Варочко, — сказав, підводячись, товариш Харкуша. — підемо до гостей. Я думаю, що більш півгодини жодний альбом не розглядають...

Сиділи вже недовго, бо у Варочки раптом заболіла голова, й вона, попрощавшись із гостями, пішла до батьківської кімнати.

А на ранок... сором, огида і задубіння. Як це могло скоїтись? Як?!

Повернувся Толик, поцілував Варочку, здивувався, що в неї такі холодні, наче неживі уста

— Що з тобою, пташко моя? Чи ти хвора?

— Ні, нічого...

Толик похвалився Варочці радісною новиною: від початку нового року його призначать за головного бухгалтера торгової бази з платнею влвічі більшою, ніж тепер. Але Варочка цю новину вислухала байдуже.

— Та скажи ж, що трапилось? Може, ти закохалася в цього вашого... хама?

Тоді Варочка розридалась. Плакала довго й боляче, навіть рожеві плями вкрили обличчя, але не повернувся в неї язик для одвертого признання.

Тим часом від дня ім'янин проминув місяць. Появилась небувала раніше нудота, запаморочення голови, потягнуло на кисле. Одного разу Варочка, скориставшись з неприявности батьків, зайшла в кімнату Харкуші й запитала:

— Василю Івановичу, скажіть одверто, що ви мені підсипали в той ваш проклятий самогон?

— Кілька крапель бобрового плину...

— Бобрового плину? Що це? І для чого?

— А для того, щоб дівчина не дуже опиралась. Адже я кохаю тебе, Варочко!

Наступної хвилини товариш Харкуша пілстрибнув від обурення, бо дівоча рука зі всієї сили вліпила йому поличника.

— Падлюка! Хам! Гвалтівник!

— Легше, легше, дівчинко. Ніхто тебе не силував. Знаєш, як у нас кажуть? — Якщо сучка не хоче, то...

— Що ж тепер робити? Адже я вагітна...

— Гм... Тяжкий випадок. Ну, що ж, доведеться одружитися з тобою, хоч, між іншим, я маю жінку й дитину...

Варочка вилетіла корком з кімнати товариша Харкуші. Два тижні уникала з ним зустрічей і розмов, але потім...

— Мамо, — сказала вона, — я виходжу заміж...

— За Толика? — напівпитально, напівстверджувально відгукнулась мама.

— Ні, за Василя Йвановича. Він розводиться з жінкою й тоді...

— З якою жінкою?!

— З першою. Сина вона залишає йому.

Мама спочатку знепритомніла, але пізніше взяла себе в руки і навіть кілька днів згодом зовнішньо спокійно приймала і балакала з гарненькою дружиною товариша Харкуші, яка до своєї рідної драми поставилась досить філософськи.

— Ну, що ж, — сказала вона, — я проста, малограмотна, а Василь антилігєнтний і знайшов собі антилігєнтну молоду панночку. Хай буде щасливий.

Врешті можна примиритися з усім. Примирились і полюбили свого внука Варочкині батьки, жаліли покинутого матір'ю хлопчика товариша Харкуші, тільки мама завжди здригалася й гірливо кривилась, коли чула з уст дочки інтимне ім'я: Василько.

ПАЛЬЦІ ХІРУРГА

Зразу ж за містом починався степ. Не той степ, що ми його знаємо від дитинства, широкий і одноманітний. Цей увесь був промерезаний мілкими річечками з загальною назвою «кара су» (чорна річка) і зеленими кущами. По степу бродила худоба. Як великі гриби, виднілися брунатні повстяні юрти. Сюди в недільні, відпочинкові дні приїздила молода пара з двома дітьми, дівчинкою й хлопчиком. Дівчинці було вісім років, хлопчикові — п'ять.

Тато дуже любив полювання. Влаштувавши родину, себто, поставивши похідне шатро, що захищало від палючого сонця, він брав рушницю, патронташ і торбинку для здобичі, кликав вірного Ральфа і говорив:

— Ну, ви тут не сумуйте, я довго ходити не буду, годину-півтори, принесу що небудь до обіду...

Сумувати, особливо дітям, не доводилось, бо їх зараз же оточували ровесники, чорняві, з ледь помітною косиною в очах, забирали з собою, знайомили із степовим життям. Мама читала книжку і так захоплювалась нею, що не помічала часу. Повертався тато з парою фазанів, або диких качок, власноручно їх обскубував, а тоді мама приготувляла смачний суп і печеню, кликали дітей і починалася степова трапеза.

Мирового суддю Шамрина дуже любили кіргізи. По-перше, за те, що він вільно володів їх-

ньою мовою, а ще за його безмежну доброту. Він був для кіргізів «ауліе ата» (святий отець), був їхнім дорадником, адвокатом, позичковцем. Від бідних ніколи не вимагав повернення позички, а коли приносили, відмахувався:

— А йди ти в бодото, багач який знайшовся! Ось зроби гарну сопілку для Дмитрика і будемо квити.

Кіргіз приносив не одну, а три сопілки, мистецьки різьблені, вчив Дмитрика грати на них, а на Шамрина дивився відданими собачими очима.

Дівчинку звали Олімпіяда, зменшено — Ляля, але це «ля» в кіргізів ніяк не виходило, вимовлялося «Лала». Розуміється, діти дуже швидко засвоїли місцеву мову, а оскільки ніколи не чули від батька, чи матері зневажливого відгуку про автохтонів, дивились на них, як на рівних і користалися їхньою виключною симпатією. Ляля і Дмитрик у ранньому віці були навчені їздити верхи на конях, на верблюдах і биках, звикли пити кумис і їсти коняче м'ясо. Магометанський закон гостинності став законом і для дітей. «Безпритульчому дай нічліг, голодного нагодуй, переслідуваного захисти»... Хіба це погано? Старші Шамрини йноді обмінювались «виховними» думками:

— Знаєш, Сашко, — говорила мама, — я навіть задоволена, що тебе вирядили на пщю в цей глухий край. Йй-Богу, тут можна дечому повчитись... Ось подивись на наших дітей, адже вони, по суті, кіргізята — невимогливі, не капризні, чуйливі й послухні. Вплив степу значно кращий впливу міської вулиці. Як ти гадаєш?

Батько думав точно так, як мама, і не збирався міняти місця праці.

Але диктував час. Діти росли, маленький і бідний Пішпек, крім приватної прогімназії, не міг похвалитися розвитком народної освіти, треба було повертатися до європейської Росії. Певно й повернулись би Шамрини, але революційні події перекреслили цей плян. Навкруги кипіло, шизькі людські пристрасті зірвалися з ланцюга і щедрою рукою сіяли смерть. Не пощадила вона й «ауліе-ата» Шамрина. Прийшли невідомі люди з червоними бантами на грудях, узяли, як «буржуя - закладника», і розстріляли без слідства й суду, хоч ціла делегація автохтонів ходила просити за нього. Від того часу в сімнадцятилітньої Лялі лягла між бровами різка зморшка, а підліток Дмитрик зовсім розучився сміятись.

На середньоазійських просторах кілька разів мінялася влада. Були короткі періоди спокою, і в один із таких періодів Ляля вийшла заміж за блискучого поручника, князя Н. Лише три місяці жила ця безумна любов, це невимовне щастя... Потім поручника вбили і скинули з високої гори у прірву. Родина Шамриних переїхала в Ташкент, жила з випадкових заробітків, дуже бідувала. Врешті настав мир. Лялі сповнився двадцять один рік, і тоді вона вступила до ташкентського університету. Знову звикати до шкільного життя було не так легко, тим більше, що не загоїлись рани, увага розбігалась на всі боки, невилучий погляд зупинявся на лекторі й ніяк не міг усвідомити, куди тягне він свою вчену нитку...

Але ось одного разу на кафедрі став чоловік високого зросту, середніх років, з ласкавими сумними очима. Він сказав спочатку «панове!», потім схаменувся, промимрив «товариші студенти!» й

почав... зовсім не на тему. Він говорив, що лікарська справа перш за все — жертвенність, що той, хто присвятив себе медицині, повинен дивитись на неї, як на засіб служіння людству. В Євангелії сказано: «Люби ближнього свого, як самого себе». Це — найвищий закон, звідси ви, мої юні друзі, повинні починати, коли станете на самостійний шлях. Тому вчіться не за страх, а за совість. Пройти курс — ще не значить навчитись, одержати диплом і залишитись дилетантом — злочин. Добре зважте: чи ви здібні на жертвенність, на те, щоб забути про себе, допомагаючи нещасним...

Якось дивно було чути цю майже євангельську проповідь в умовах початкового «матеріалізму», переоцінки всіх цінностей, в умовах... порожнього місця на від віків шанованій оазі моралі.

Лектором був «кумір» ще дореволюційного студентства, вчений із світовим ім'ям, професор-хірург Войно-Ясенецький.

В кулуарах говорили, що після смерти дружини він таємно висвятився на священника, живе андохоретом, однак, палко любить свій фах і не збирається його покидати.

Професор читав лекції й робив найскладніші операції. До Ташкенту приїздили хворі з найвіддаленіших місцевостей європейської Росії й навіть із-за кордону. Талановитий хірург не мав невдач і якщо брався за операцію, асистенти знали: хворий буде жити.

На початку третього курсу студентів запросили в морг. До того часу вони мали справу лише з людськими кістками, тепер же належало практично ознайомитися з будовою тіла, різати його, детально вивчати.

На високому мармуровому столі лежав труп чоловіка середніх років із розбитим черепом і застиглою на обличчі гримасою смертельного жаху. Професор Войно-Ясенецький поінформував:

— Це забитий. На ґрунті ревнощів. Убитий був із засідки, себто, він не сподівався нападу. Знаряддя вбивства — сокира. Ну, хто з вас розітне черевну порожнину і назве мені всі внутрішні органи людського тіла?

Студенти мовчали, ховалися за спини одне одного, боязко косились на трупа.

— Боїтесь? — запитав професор, — А чого, властиво, бояться? Це ж неодушевлена річ.

— Але ж вона б у л а одушевлена, професоре — сказав хтось із студентів, — ось у ньому й увесь страх...

— Забудьте про душу, мої друзі. Вона тепер... у небі. Перед нами лише матеріальна тілесна оболонка. Я жду...

Ляля Шамрина зустрілась очима з професором, прочитала в них просьбу і рішуче підійшла до мармурового стола

— Ну, ось, бачите. — посміхнувся професор, — дівчино сміливіша під вас, чоловіків. Беріть скальпель, мила, ріжте!

І вийшло так, що Ляля стала постійною помічницею професора під час практичних занять. Підтримувала трупи, перевертала їх, а дитячі переносила з тою ж невимушеністю, з якою переносять клунок із речами.

Перша лекція глибоко запала в душу молодій жінки, «Пройти курс ще не значить навчитись»... Ляля вчилася в професора опанованості, витримки, певності. Від її уваги не втікало жодне

«слово вчителя, жодний його рух. І ось настав день, коли професор сказав :

— Шамрина, завтра ви самостійно робите операцію апендикса. Не хвилюйтесь, я буду коло вас. Покажіть мені ваші пальці...

Тонкі довгі елегантні пальці повисли в повітрі і не поворухнулись.

— Чудово. Так і треба. Значить, до завтра !

Операція пройшла бездоганно. Професор навіть не підказував, лише стояв і дивився, іноді стверджуюче хитаючи головою.

Дальші операції були все більше складні. Студенти почали незадоволено перешіптуватись.

— Чому так явна перевага для Шамриної? Хіба ми не такі ж практиканти?

Але переваги, по суті не було. Практикували всі, професор помагав кожному, лише говорив:

— Є більше здібні і менше здібні. Людським життям ризикувати не можна, це не гра в карти...

Після закінчення університету. Лялю було залишено при ньому, як асистентку Войно-Ясенецького. В цей час рознеслася чутка, що професор прийняв монаший постриг і став єпископом Лукою. Ляля, що не дуже була обізнана з церковними справами, дивувалась : «Чому Лукою? Адже його ім'я Валентин. І взагалі, для чого професорові це єпископство?»

Зовнішньо нічого не змінилось. Учитель лишився тим же милим, ласкавим учителем, хоч уже називав Лялю колегою й не завжди був присутній на її операціях, знаючи, що Шамрина не підведе.

Одного разу близька подруга запропонувала Лялі піти в місцевий собор, подивитись на архієрейську Богослужбу. Ляля не була релігійною, а

в ті сумбурні дні, коли релігію стали називати «опіюмом народу», вона почала здаватись анахронізмом, без якого цілком можна обійтись. Але в собор Ляля все ж таки пішла. І ось вона вперше побачила свого вчителя в золотих ризах, у митрі, з хрестом і панагією на грудях... Ляля впізнала і не впізнала славного хірурга. Він так натхненно служив, з таким почуттям молився «про мир в усьому світі», а благословляючи присутніх двосвічником і трисвічником низько схиляв голову, наче просив прощення за сотворені людьми гріхи...

В кінці служби, проти своєї волі, Ляля підійшла до хреста й поцілувала хрест і руку єпископа. Професор ледь посміхнувся й прошепотів :

— Бог благословить тебе, дочко моя !

Цей епізод розвіявся в дальших буднях. Ляля більш до собору не ходила, а професор уникав абстрактних тем. Але хижі очі і злі язики діяли. Спочатку Ляля мала розмову з партійним секретарем університетської клініки :

— Ви що ж, товаришко Шамрина, віруюча ?

— А хто вам сказав?

— Це не має значення. Вас бачили на Богослужбі в соборі, ви цілували хрест... Ну, хай уже цей старий дурень бавиться в свого Бога, а ви ж молода, вам це зовсім не підходить.

Після павзи партійний секретар додав :

— Ми давно б його звільнили, але... надто вже великий фахівець, знаменитість, доведеться терпіти. А ви, Шамрина, будьте обережні, я вас попереджую...

Час заліковує рани. Ляля знов закохалась і зійшлася з завідувачем міського відділу охорони

здоров'я, Панкратовим. Він не був лікарем і займав свою відповідальну посаду в порядку партійного доручення. Певно, в цьому новому романі головну роль грала зовнішність. Поруч смаглявої мовчазної й суворої з вигляду Лялі, Панкратов блискав рожевощокою молодістю, чорним кучерявим чубом і мітинговим умінням говорити... Лялі спочатку здавалося, що вона знайшла своє щастя, але при ближчому спостереженні виявилась величезна невідповідність між дружиною й чоловіком. Він навчав Лялю:

— Дбай перш за все про себе. Кому потрібна твоя філантропія? Не сиди так довго за науковими книжками. Ти — асистент професора, а не якийсь провінційний лікарчук. Не відмовляйся від подарунків грошових та інших, якщо хворі тобі їх пропонують. Вони нам не будуть зайві...

«Егоїст! — думала Ляля. — Стівідсотковий егоїст».

А коли довідалася, що Панкратов за хабарі призначає лікарів і службовців лікарні на кращі місця, втратила до нього всяку лояльність. Незабаром було викрито нахабну махінацію завідувача міського відділу. Він пустив «на бік» партію докторів закордонних ліків, його арештували й посадили в тюрму. Лялю допитував спочатку слідчий у карних справах, а потім слідчий державного політичного управління. Непричетність лікаря Шамриної до цієї брудної справи була очевидна, але... згадали колишнє.

— Скажіть, громадянко Шамрина, вашого батька розстріляли за контрреволюцію?

— Не за контрреволюцію.

— А за що!

— Ні за що.

— Ось як! Значить, ви думаете, що в нас немає революційної законності? Думаєте, що ми бандити з проїздного шляху?

— Я нічого не думаю.

— Добре. А ваш перший чоловік, князь Н. теж не був контрреволюціонером?

Ляля мовчала.

— Ідіть, громадянко Шамрина, додому, але майте на увазі: ви в нас на особливому обліку й сподіваємося, що ми з вами ще зустрінемось...

Ляліні пальці почали дрижати. Вона відмовлялась від операцій, просила колег замінити її.

— Що з вами, мила? — спитав одного разу Войно-Ясенецький.

Тоді Ляля розплакалась і розповіла про все... Її вже сім разів викликали на допити, навколо неї плететься якесь липке павутиння, вона більш не може лишатися в цьому страшному місті...

Професор похитав головою й тихо сказав:

— У вас слабкі нерви, колего. Коли б ви знали, що доводиться вислуховувати мені... Але я не звертаю уваги. Хочете піти від мене?

— Змушена, професоре!

— Куди?

— Хочу в ті місця, де пройшло моє дитинство, в Пішпек, себто у Фрунзе, а ще краще в будьякий далекий район.

— Добре, я вам це влаштую.

Ляля виїхала разом із братом. Його дружиною й дітьми. У брата почався туберкульоз, і сестра настояла на тому, щоб він тимчасово залишив працю й підлікувався в спокійних домашніх умовах.

**

Талас — районний центр. Центр у стадії розбудови, з кількома новими будинками, з недавно відкритою школою й лікарнею, а в основному — халупний, глинобитний і... дикий. Ляля пішла в райвиконком знайомитись і зразу зіткнулась із знаною особою.

— Сегісбаїв, це ти?

— Я, Лала. Значить, упізнала мене?

— Як же тебе не впізнати. Адже ми разом росли. А що ти тут робиш?

— Що роблю? Я голова, Лала. Ось ходімо до мого кабінету, поговоримо.

Боже, та це ж просто, як у казці. Чілім Сегісбаїв, друг дитинства, очолює районну владу.

— А ти, Лала, чому приїхала? В гості?

— Яке там «у гості». Мене сюди призначено за лікаря...

— За лікаря? Ти доктор?

— Так.

— О, докторе Лала, будь певна, що Чілім створить тобі тут гарне життя. Мати жива?

— Ні, померла.

— Ай, ай, погано, недобре вмирати. Але не бійся, докторе Лала. Ми всі помремо колись, а поки будем жити. Ти замужем?

— Ні. Була, але розійшлася.

— Значить, він був злий чоловік. І забудь його, не згадуй. Знайдеш що небудь краще...

У Лялі виникло непереможне бажання розповісти цій добрій людині, товаришеві дитячих забав про свої переживання в Ташкенті. Вона хотіла почати від знайомства з професором, а пізніше з єпископом, та зміркувала, що магометанин Чілім зовсім не обізнаний із християнськими ієрархічними ступенями. Тому вона сказала просто:

— Знаєш, Чіліме, мені довелось працювати з професором — священиком. І мені ставили це за провину. Говорили, що я не повинна була з ним працювати...

Сегісбаїв на хвилину замислився, а потім відповів:

— Твій професор, докторе Лала, був свешник? Ну, і що з того? Адже ти не була свешником.

Працюю у нас. Ніхто тебе й пальцем не торкне, а якщо торкне, в Чіліма міцні руки. Далі він уже не піде...

У цій новій лагідній атмосфері нерви Лялі заспокоїлись. Вона очолювала районну лікарню, легко і вміло навела в ній порядок, а коли щось «не йшло», зверталась до Сегісбаїва. Тоді приходив керівник району, дивився своїми пронизливими очима й говорив :

— Ви що ж, не хочете слухатись доктора Лалу? Ми з нею разом росли, я її знаю від восьми років життя. Ой, погано буде вам, якщо ви посмієте не виконувати розпоряджень доктора Лали!

І так ішов час. Було забуто минулі неприємності, таласька районна лікарня славилася своєю виключною впорядкованістю. Ляліні пальці перестали дрижати, і до неї приїздили хворі навіть зі столичного міста, а вона впевнено і вправно їх оперувала, випускала на Божий світ здоровими, оновленими, вдячними своїй рятівниці. Брат також почав одужувати, ще пара місяців і він зможе повернутись до своєї праці.

І якраз у той час скоїлась неприємність із Сегісбаївим. Він поїхав прогулятись у степ, упав з коня й пошкодив собі череп. Становище було дуже серйозне. В умовах районної лікарні робити складну операцію неможливо. Доктор Шамрина натисла на всі педалі й викликала із Фрунзе літак. Сама супроводила хворого й сама, в приявності кваліфікованих асистентів, робила операцію, де було тільки п'ять відсотків за те, що хворий буде жити. Сегісбаїв вижив. Лежав уже в своїй район-

ній лікарні, на білосніжному ліжку, й закоханими очима дивився на Лялю, що десять разів за день приходила його відвідати.

— О, докторе Лала, — говорив він, — коли б не було в мене дружини і коли б ти лише схотіла, я одружився б з тобою і не дав би на тебе впасти жодній порошинці. Ти вирвала мене із зубів смерті. Знайже, що я віддам своє життя за тебе, за душу своїми руками того, хто посміє тебе образити...

А тим часом уже очікувала на Лялю нова біда. Дві санітарки надумалися критикувати виборчу кампанію. Питали в того, хто цю кампанію проводив: «А чому ми не можемо висунути кандидатів яких знаємо й любимо? А чому в списку лише один кандидат? А ви знаєте, що цей кандидат до революції був конокрадом?»

Ляля на тому зібранні не була, але її викликала в районний відділ НКВД і запитали :

— Ви, докторе, цікавитесь тими, хто в вас працює?

— Ні, не цікавлюсь. У мене вистачає своїх справ.

— Даремно. Ви завідувач районної лікарні, ви повинні знати кожного свого службовця, і якщо він не відповідає призначенню, політично непевний, йому не місце в установі...

— Але ж я не можу проникнути в душу чужої людини. Звідки мені знати, чим живе ця душа?

— Мусите знати. А між іншим, за яких обставин загинув ваш перший чоловік і що сталося з вашим другим чоловіком?

Повернулось колишнє. Допит за допитом, ве-

чірні виклики, перевертання всіх нутрощів...

Сергісбаїв виїхав на місяць в якийсь партійне відрядження, не було до кого звернутись за допомогою, за підтримку. А ще довелось робити операцію, дрібну з точки зору досвідченого хірурга, так звану, трахеотомію. Але пальці дрижали, ухилились на якийсь міліметр, і хворий хлопчик помер.

Ляля зів'яла. Це був перший смертельний випадок в її практиці, це був жах... Два дні вона не виходила зі своєї кімнати, а на третій ледве чутним голосом покликала брата:

— Дмитрику, зайди до мене!

Те, що побачив Дмитро Олександрович, потрясло його до глибини душі на все життя. Сестра лежала в ліжку мервенно-бліда, з відчуженим поглядом, з поступово гаснучою свідомістю.

— Ось, Дмитрику, — сказала Ляля, — мені в житті не пощастило... Мені зрадили пальці. Прощу тебе, не гнівайся! Мені лишилось жити кілька годин, бо я... впорскнула собі сім ампул морфію. Цієї дози вистачило б для трьох людей, а не для одноєї. Прощай, любий! Не осуджуй мене!

Ще півсуток штучно підтримували життя хірурга колеги, але нічого в них не вийшло, і обтягнута червоною матерією труна попливла над снігом до місцевого кладовища. Якраз тоді повернувся з відрядження голова райвиконкому Сергісбаїв. Він ішов за труною й плакав, як дитина, і колись грозив:

— Мерзотники! До чого вони її довели! Таку людину...

NUR FÜR ÖSTLICH

На щастя Петра Дерюгина, період його полону був недовгий. Всього один тиждень тримали його в якомусь колгоспному хліві, а потім посадили у вагон і повезли в Німеччину. Їхав Петро з досить багатолюдною компанією своїх же солдат колишніх військовополонених. І всі вони, як на вибір, були здорові, сильні й молоді. Німці знали, кого брати. Їм потрібна була робітнича сила, сучасні раби, які дарма їсти німецький хліб не будуть.

Після приїзду на місце призначення, військовополонених зразу розподілили, згідно з заготовленими раніше списками, частинно на фабрики, частинно до індивідуальних господарств. За Петром приїхав на парокінній гарбі товстий «бавор» Гарднер, оглянув з ніг до голови нового робітника, задоволено пошморгав носом.

Петро, звичайно, німецькою мовою не володів і порозумівався кінетичним способом, точніше, не порозумівався, а слідкував за пальцями господаря й догадувався, чого він хоче.

Заїхали до якогось склепу, навантажили мінерального добрива, по «бецугшайну» дістали нове робітниче вбрання, вибрали за мірою Петрової ноги черевики й рушили в дорогу.

Кілометрів за два від баворської садиби, господар зробив рукою широке коло й сказав:

«майн». Петро зрозумів і подумав: багатій, зануда, дадуть мені тут життя...

Проте, Петро праці не боявся. Він був селянським сином, змалку привченим до різних трудових функцій, пройшов школу спочатку індивідуального, а потім колгоспного господарювання.

Вразив будинок бавора. Великий, двоповерховий, міцно збудований. За такий будинок на батьківщині потрапив би негайно в куркулі, а тут, бач, можна. Петро вже мріяв про «свою» гарну чисту кімнату, де можна буде добре відпочити після полону, а з дороги — смачно поїсти. Але вийшло не так. У будинок вони не навідались. Господар провів Петра у худож'ячий двір, загороджений міцним парканом. У дворі, трохи збоку від хлівів, стояла зліплена з глини халупка, певно, призначена для сільсько-господарського реманенту, а в халупці — дерев'яний тапчан, маленький столик і лавочка. Іншої меблі не було.

Господар пояснив пальцями, що тапчан буде Петрові для сну, столик для їжі, а лавочка для сидіння. Одяг мусить висіти на вішаку, ось тут, біля дверей. Після цього господар пішов, а години за лівтори з'явилася суворого вигляду жінка й принесла в глиняній мисці з десяток картоплин у кожущках, сіль і шматок хліба. Без єдиного слова поставила все на столик і зачинила за собою двері.

«Ну, не дуже тут розженешся. — подумав Петро, — а проте, спасибі й на цьому».

Ніхто більш не приходив. Незабаром настали сутінки й Петро ліг на солом'яний матрац, накрившись якимсь брудним лахміттям, що було на тапчані й заснув, як забитий. А ледве почало розвид-

нюватись, прибіг господар і закричав:

— Ауфштейн! Шнель! Фарфлюхте! Швайцерайне!

Всі ці слова Петрові були знайомі від часу перебування в полоні, тільки він не розумів, чому зразу така брутальність.

А господар сунув у руку Петра відро й продовжував кричати:

— Фюр пферд вассер, фюр ку вассер, шнель!

Петро напував худобу, заклав їй корм, почистив хліви. Далі знайшлася ще тисяча справ, і весь час господар бігав слідом, не допомагав, а скоріше перешкоджав працювати, підганяв, лаяв. Лише о 12-й годині він оголосив нарешті: «essen!» і пішов до будинку. Тоді знов появилася сувора жінка з мискою овочевого супу й шматком хліба, мовчки поставила на стіл.

Для Петра почався період каторги. Йому буквально не давали жодної хвилини відпочинку. Годували двічі на день несмачним і непоживним харчем. Одягли в якісь старі лахи, а робітниче вбрання господар, певно, залишив для себе. Залишив би й черевики, та в нього була невелика нога й недоноски Петрові не підходили.

Не належало ніяких вихідних днів. Петро налякнув був про це, але зустрів таку гураганну відсіч, що в очах потемніло. Господар заявив конкретно: якщо Петрові в нього не подобається, хай скаже, і тоді він, господар, передасть Петра в Гестапо, а Гестапо знайде йому краще місце...

Місяців за два після того, як Петро оселився в Гарднера, той привіз собі оствіку, молоденьку дівчину Катрусю. Петро зрадів своїй людині, хо-

тів нав'язати контакт, забалакав одного разу з Катрусєю, але цього разу дістав нагірку від старої відьми, знов же із згадкою про Гестапо...

В душі визривала гостра ненависть. Життя не встеляло шлях Петрові квітами, він знав, «по чім фунт лиха», звик до підлеглости. Він і вдома працював багато, харчувався скромно, а все ж таки знаходив собі потіху: така була доля всіх, трудодні оплачувались однаково, не було звідки взяти більше. А в цього Гарднера чого тільки немає! Петрові траплялося бувати в коморі. Там стояли діжки з салом, висіли копчені свинячі стегна, ковбаси. Окремо, майже біля проїздної дороги, містився винний льох із десятком величезних бочок, а в них із власного виноградника Гарднера — вино... Ех, випити б скляночку, розвіяти тугу! Але скупий господар не помічав жадібних поглядів Петра, ніколи не догадався його почастувати, хоч сам часто був на підпитку і ще більше прискипувався до «оста».

Минуло півтора роки. Петро опанував німецьку мову, читав газети й бачив, що фортуна повертається до німців задом. «Так вам і треба, — думав він, — зачекайте, ми ще поміняємося ролями»...

Кінець війни відзначився тим, що дружина Гарднера запросила Петра і Катрусю пообідати разом у них в їдальні, й сказала, що тепер вони можуть зустрічатись і розмовляти, скільки хочуть...

А тим часом наближались американці. Їх бачили в сусідньому селищі, ось-ось будуть і тут. Німці принишкли, стали тихше води, ніжче трави, а нещасний «ост» виліз із своїх щілин і прогу-

лювався по вулицях, не боячись кари. Тоді Петро вирішив поговорити з Гарднером. Він став близько біля нього й запитав:

— Їх бін фарфлюхте?

— Найн!

— Їх бін швайнерай?

— Найн!

— Їх бін остліхе гунд?

— Найн!

Після такого вступу, Петро помахав перед носом господаря міцним кулаком і наказав:

— Давай ключ від винного льоху!

— Для чого?

— Побачиш!

Петро взяв чисту фанерну дощечку й написав на ній великими літерами:

NUR FÜR ÖSTLICH

Потім відімкнув масивні двері й став у позі господаря.

— Ну, чого дивишся? — запитав він якогось щупленького остівця, що спинився біля дверей. Маеш посуд?

— Ось тільки казанок.

— Наливай поки в казанок і йди по відро, та скажи нашим, щоб не зівали. Сьогодні всіх частує Петро Дерюгин...

В скорому часі біля винного льоху Гарднера був справжній базар. Люди бігли з відрами, з глечиками, з карафками. «Безтарні» просили дозволу зайти в льох і випити на ходу...

Відмови нікому не було, лише Петро незмінно запитував:

— Ти наш?

Якщо випадково попадався німець, Петро безцеремонно давав йому копняка під м'яке місце й повчально попереджував :

— Не лізь, сучий сину, куди тебе не просять, а то дістанеш додатково.

До вечора половину винних запасів Гарднера було роздано. Тоді Петро замкнув льох, відніс ключа господареві й попрощався :

— Ауфвідерзеген, дейче швайн! Подякуй, що не розпили весь твій льох.

І взявши Катрусю під руку, Петро пішов у селище — шукати собі приватне мешкання.

З М І Н А П О Г Л Я Д У

Слідчий Борин відкинувся на спинку масивного шкіряного крісла, палив «Біломорбуд» і уважно розглядав дівчину, що сиділа напроти. Як досвідчений ловець душ, він не брався зразу до справи, а почав розмову, яка зовсім не мала нічого спільного з сьогоднішнім викликом. Ця розмова була б на місці під час прогулянки, або в знайомій компанії, за вечірнім чаєм.

— Вам сподобався фільм «Путьовка в жінь?»

— Так.

— Дуже добрий фільм. Баталов у ньому чудовий. Ви звернули увагу, як він рішуче засунув руку в кишеню і вся безпритульна братія злякано відсахнулась, гадаючи, що виховник виходить пістоль. А він дістав цигарки й запропонував усім палити. І як одразу проясніли обличчя безпритульних!

Дівчина мовчала.

— А Мустафа? Ну й хлюст! Він наче не в грі, в житті. Талант! І ще ж підліток. А що буде, коли виросте?

— Може, й нічого не буде...

— Як? Чому? Ви не вірите в те, що таланти виростають?

— Не завжди. Ось я читала недавно про одного французького «вундеркінда». Дитячі релі в нього виходили чудово, йому пророкували блис-

куче майбутнє, а коли виріс, вище пересічного актора не піднявся.

Рожеві губи дівчини злегко скривились, а пальці зробили відмовний жест, наче вона хотіла наочно показати, яка пересічність вийшла з французького «вундеркінда».

— Ну, що ж, буває й так, — погодився Борин і натиснув один із гудзиків під карнизом свого письмового стола.

Зараз же з'явилась гарненька кельнерка в білому фартушку і питально піднесла брови.

— Чаю! — сказав Борин.

— З трьома?

— Один з трьома, другий без. А проте, зачекайте...

Борин звернув обличчя до співрозмовниці й пояснив:

— Це в нас особливий шифр, щоб не говорити зайвих слів. «З трьома» значить «коньяк з трьома зірками». Хотите?

— Ні, дякую, я не п'ю.

— В такому випадку перше розпорядження лишається в силі. І тістечок. Марусю, подвійну порцію. А може, ви хочете поїсти? Наприклад, ростбіф, або телячу відбивну?

— Ні.

— Ну, добре, йдіть, Марусю.

Борин знову запалив. Блакитний пахучий димок підіймався кільцями в напрямку вікна напроти. Тиха павза підштовхнула Валерію запитати:

— Для чого ви мене викликали?

— Для чого? Про це ще встигнемо. Ось і чай. Будь ласка!

Якимсь дивним був цей чай в офіційному кабінеті, з портретами Сталіна й Ягоди. Елегантна рука Валерії не наважувалась простягнутись до тістечка, хоч тістечок був добрий десяток на тарілці.

— Та ви не соромтесь, — посміхнувся Борин. — Адже в нас, в установі закритий ресторан, можна дістати все, що завгодно.

«Що завгодно, — подумала Валерія. — А в нас?» Вголос же сказала:

— Дякую, я не соромлюсь.

Тістечка були найкращої якості, пригадували дореволюційні, якими Валерія лакомилась, будучи в дитячому віці. Борин попросив уже другу склянку «з трьома». обличчя його порожівіло, очі набрали металевого блиску.

— Ви не замужем. — напівпитально, напівстверджуюче сказав слідчий. Чому? Така гарна дівчина...

Валерія теж порожівіла, але з іншої причини. Вона не любила компліментів взагалі, а в цій, все ж не буденній ситуації, похвала її красі прозвучала, як похвала баришника, який прицінюється до коня з певністю, що він зможе його купити...

— Я ще не думала про заміжжя.

— Не думали? А Віталій Смирнов?

— Це просто знайомий.

— Добре знайомий, чи просто знайомий?

— Вас це цікавить?

— Мене все цікавить.

Слово «все» слідчий підкреслив інтонацією, потім попросив ще склянку чаю, випив його одним духом і раптом одверто сказав:

— Боюсь, що йому незабаром доведеться зустрітись зі мною, або з іншим слідчим, тільки тіс-

течок він з нами їсти не буде. А ви, Валеріє, не спішіть в'язатися з ним будьякою обіцянкою, розумієте?

Блакитні очі дівчини погасли, біля губ сіпнувся первовий живчик. Ясно, що біля неї плететься якийсь невидиме павутиння, але чому? Старі батьки поза підозрою. Тато був дрібним урядовцем. тепер, за старістю, не працює. Вона, двадцятилітня дівчина, теж дрібна службовка, ні в чому не замішана. Вчора управитель будинку передав їй лист без адреси, лише з зазначенням імені, по-батькові й прізвища, а в листі було написано: «Валеріє Константинівна, завтра, в одинадцятій годині ранку прошу вас прийти в обласний відділ ГПУ, в кімнату номер шість. Зверніться до бюро перепусток, звідти мені подзвонять. Слідчий Борин».

Валерія знову витримала павзу й спитала:

— Я вам ще потрібна?

— Ні, зараз я відпущу вас, але... завтра ви прийдете до мене в цей же час.

«Завтра» не принесло нічого нового. Ті ж незначні розмови, той же чай із тістечками. Валерія вже зрозуміла: йшлося про залицяння, спочатку замасковане «справою», а потім цілком явне й відчутне. Борин прислав квитки в театр, супроводжував Валерію на ховзанку, хоч сам не брав участі в спорті, напрошувався в гості й поводив себе дуже запобігливо у відношенні до батьків. Що ж, це було закономірно. Ще молодий, здоровий, з привабливою зовнішністю, тільки ось ця страшна професія... Чи подобався Валерії Віталій Смирнов? Раніш дуже подобався. Вже були й

поцілунки, і натяки на спільну дорогу... Але попередження Борина мало свій наслідок. За Віталієм щось є, і чи не краще бути від нього далі? Незабаром візити до Борина стали звичайним явищем. Щезло почуття страху й ніяковости, Валерія вже не відмовлялась від вишуканих страв закритого ресторану, непомітно для себе увійшла в роллю нареченої... Борин, правда, багато пив, кажучи, що при його нервовій праці без цього обійтись не можна, але ніколи не дозволяв собі зайвого у відношенні до Валерії, поводився по-джентльменському й дивував дівчину своєю підкресленою відвертістю. Одного разу він признався:

— Знаєш, люба, майже всі нас бояться і не даремно. Адже вся наволоч світу зібралась тут. Садисти, вбивці, гвалтівники, грабіжники, сутенери, повії, великі й дрібні жулики, злодії, провокатори, все, що хочеш. Я колись був старцем. Так, справжнім попрошайкою, потім потрапив у колонію малолітніх правопорушників, відбув свій термін, вивчився, і мені запропонували цю працю. Не скажу, щоб вона була приємною, але звикаєш. Залишити її... Але для чого? За освітою, я будівельний технік, ну, і що мені це дасть? Колійки? А тут я сам собі господар. Ніхто не сміє мене потурбувати, крім вищого начальства, ніхто не зайде в мій кабінет, аж поки не дозволю. Їсти? Скільки хочеш. Пити? Також. Гроші? Будь ласка, виписуй на «оперативні витрати» скільки треба, звіту не питають. А побудова соціалізму, чи комунізму... Це ж така ерунда, над якою й кури сміються. Людям треба прожити свій вік, по можливості, без напруги сил. Декому це вдається, декому — ні. Мені покищо вдається...

Приблизно за місяць після знайомства, Борин спитав дівчину :

— Ти будеш моєю дружиною?

Що могла відповісти бідна Валерія, в котрої, крім краси, нічого не було, котра ділила свою жалюгідну заробітну платню із старими батьками, враховуючи й економлячи кожний карбованець.

— Буду.

— Ось і добре, ти не пошкодуєш. А Віталія я не чіпну. Чорт із ним. У нього є гріх, але оскільки ти просиш, хай лишається на волі. Ми все можемо, з невинного зробимо злочинця і навпаки. Зараз викличу сюди завідувача Загсу і він нас тут же зареєструє, щоб далеко не ходити.

**

Два роки минули, як у казці. Елегантні сукні, закриті розподільники, службова автомашина, влітку — дорогий курорт. У Валерії сталася зміна погляду, вивітрились непотрібні сантименти. Чоловік цілком правий: рівність людей — утопія, що ніколи не здійсниться. Братерство... Яке там братерство, коли кожен готовий з-за дрібниці перегризти ближньому горлянку. Свобода на тому світі. «Треба прожити свій вік по можливості без напруги сил». І живуть. Навіть вождям комунізму по суті він непотрібний, вони чудово без нього обходяться. В майбутньому можна обіцяти все, в теперішньому — помахуй пряничком, до якого дуже трудно дотягнутись. Чоловік розповідав, що в народі популярні шість умов товариша Сталіна, лише не ті, що ними були заповнені всі часописи, а інші. Ось вони :

1. Не думай. 2. Подумавши, не говори. 3. Ска-

завши, не пиши. 4. Чаписавши, не друкуй. 5. Надрукувавши, покайся. 6. Не покаюся, їдь до білих ведмедів.

Валерія тепер уже не співчувала знедоленим. Мовляв, «усіх шкодувати, то не вистачить жалю». Винятком лишились батьки, але це ж свої, а до чужих нема діла. Важливо, щоб був задоволений чоловік, важливо — оточити уважним доглядом (через няньку) малого наслідника, важливі — простора квартира, гарні меблі, різні прикраси в кімнатах. Час від часу треба піти до знайомих однакового становища з чоловіком, відвідати театр, або кіно, приємно також сидіти вдома, слухати радіо, читати пригодницький роман. Чоловік звільнив Валерію від праці офіційної й неофіційної, і вона йому за це дуже вдячна. Ах, яка вона була колись дурна ! Хай працюють ті, кому доля відмовила в умінні обходити працю. Ось партійні вищого рангу не дурні, вони кричать, вимахуючи руками, наче боліють душею за народ, а насправді, думають лише про себе. Так і треба, такий закон сучасного суспільства...

**

Одного разу слідчий Борин не прийшов додому ні вночі, ні ранком. Валерія не хвилювалась, бо ж бували випадки передбаченого відрадження на кілька днів. Правда, чоловік повідомляв про це телефоном з дороги, говорив, коли повернеться, просив не турбуватись. Після трьох днів мовчанки почала закрадатись тривога, а на четвертий Валерія не витримала й пішла довідатись, у чому справа. В кабінеті чоловіка сиділа незнайома лю-

дина. Вона глянула з-під лоба на гостю й спитала :

— Ви до мене?

— Ні, до чоловіка. Може, ви скажете, де він?

— Можу сказати, громадянко Борина. Він там, звідки не повертаються. Зрозуміло вам?

У Валерії підігнулись ноги.

— За що? — прошепотіла вона.

— Ах, то ви ще не чули? Наш колишній начальник — ворог народу, а ваш чоловік і ще дехто — його особисте протеже. Ось вам перепустка на вихід. До побачення!

За кілька днів Валерію викинули з квартири. Добре ще, що можна було знайти притулок у старих батьків. Відійшла нянька, пішли на «толкучку» сукні й прикраси. А далі почались пошуки праці, запитання про становище чоловіка й — відмова за відмовою. Знайшовся тільки один співчутливий директор цегляного заводу й прийняв, як подавальницю цегли на обпалювання.

І тоді знову сталася зміна погляду, цього разу істотна й певно — остання.

ВІДРЯДЖЕННЯ

Днів за три перед тим, як їхати до Америки, старший науковий співробітник, інженер Грановський був запрошений в одну з найбільш авторитетних і найбільш небезпечних установ.

Проте й тут віяло ліберальним духом часу. Хоч і не зник суворо виструнчений патруль біля дверей, але у вестибюлі сидів якийсь цивільного вигляду службовець, дуже ввічливий і уважний. Він спитав лише, кого відвідувач хоче бачити, й особисто провів через довгий коридор до кабінету начальника.

Начальник також не був схожий на понурого, завжди п'яного держиморду з усмішкою підвіся, лотис гостеві руку й запросив сідати.

— Значить, їдемо, товаришу інженере?

— Так, начебто...

— Чому «начебто», якщо у вас уже всі локу-

менти в кишені й зупинка за дном відлету. Ви ще не були закордоном?

— Ні, не доводилось.

— Тоді вам буде цікаво. В перший раз... Здається, одну з ваших праць перекладено на англійську мову?

— Так, перекладено.

— Я обізнаний із нею, розуміється, в російському оригіналі. Цінна праця!

Грановський ще не міг зловити «ціль» розмови. Жодних спеціальних питань, жодних додаткових анкет. Наче добрий приятель схотів побалувати перед його закордонним відрядженням. Начальник почастивав інженера найкращими сигаретами, запропонував кави, поцікавився навіть, що Грановський привезе собі на пам'ятку про капіталістичний світ...

— У вас, здається, нема родини?

— Нема.

— Але чому? Адже ви ще молодий чоловік, пора подумати про родину. А між іншим, я маю до вас невеличке прохання... Ви чули що небудь про такого вченого. Вахтерова?

— Чув. Це досить популярний учений.

— Не популярніший від вас, але все ж таки... Він емігрант, утік під час другої світової війни. Вам, певно, доведеться з ним зустрітись. Так ось, дорогий друже, постарайтеся в порядку обміну досвідом вивідати від Вахтерова його принцип будівництва приладів, що перехоплюють ракети. Лише принцип, деталізація не важна, над нею можна попрацювати й тут... Я думаю, що ви, як советський громадянин, мене розумієте.

— Розумію.

— І взагалі, стежте за всім, що може нас цікавити. Наприклад, за поведінкою советських емігрантів, за їх активністю... Переконайте повертатись на батьківщину, тільки не всіх, а корисних нам, учених, артистів, письменників. До речі, за кожного, кого ви зумієте переконати, після прибуття його сюди, вам випишуть у моєї канцелярії чек на дві тисячі рублів, які, я думаю, для вас не будуть зайві.

— Постараюсь...

— От і все, товарищу інженере. Не смію вас довше затримувати. До побачення!

По виході з найбільш авторитетної установи, в інженера Грановського було таке почуття, наче його викачали в брудній калюжі. Ось як! Недарма деякі жартівники називають культобмін «культ-обманом». Недарма еміграція з недовір'ям дивиться на тих, що приїждять з ССРСР. Грановському стало ясно, що не лише його одного так «інструктували». Вся їхня група, очевидно, в індивідуальному порядку побувала в симпатичного начальника й дістала відповідне завдання. А коли завдання не буде виконано, тоді що? Не виправдав довір'я? Неблагонадійний? Потрапиш до категорії підозрілих? Як добре відома інженерові Грановському, хоч він порівнюючи молодий, ця невидима «опіка», пронизливі погляди докільця, починаючи з управителя будинку й кінчаючи гарненькою прибиральницею його наукової лабораторії. Найбільш авторитетна установа волею, чи неволею втягла в свою сітку і представників науки, і працівників мистецтва, і навіть духовенство. Грановському розповідав близький друг про одного важного протоєрея, який після відправлення Бо-

гослужби обертався в резидента КГБ й ретельно виконував покладені на нього обов'язки. Яка брідота! Яке безмірне падіння моралі в колишній богобоязливій країні. Хіба це не страшно? Хіба така вже велика відстань до прямого сатанізму? Проте краще не застановляйтесь над «проклятими питаннями», інакше життя втратить принаду й рацію.

Інженер Грановський не догадувався, що його відрядження довгий час «висіло на волосинці», саме тому, що він не має родини. Комісія, яка дає дозвіл на закордонні поїздки, мала сумнів і вагання: чи можна такого віряджати? Адже йому губити нема чого... Але згаданий ввічливий начальник поклав кінець ваганням:

— Хай їде. За ним будуть наглядати. А якщо втече, знайдемо й на дні моря.

Трьом з віряджених було доручено пильно стежити за Грановським. Він не повинен кудись ходити сам. А якщо піде, за ним має слідувати невидима тінь. Ну, а на випадок явного намагання втекти, треба штовхнути його ненароком під якийсь автобус, чи під вантажну машину, зваливши все на власну необережність інженера...

**

Америка вразила Грановського. Не так своїм блиском, як зовсім іншим, не схожим на совєтський, укладом життя. Він бачив усміхнені довірливі обличчя, безборонно оглядав різні лабораторії, вислухував пояснення, які вдома вважалися «строгостеженими». Земляк Вахтерів теж не робив таємниці зі свого наукового принципу. Принцип

цей полягав у тому, щоб зловити перші звуки відправленої в простір ракети.

— А коли ракету буде відправлено з-під землі? — запитав Грановський.

— Себто, як це?

— Ну, припустимо, існує такий, дуже глибокий ангар з вихідним звуконепроникним колодезем...

— Всеодно вловимо, — посміхнувся Вахтерів. Для цього потрібно...

Тут він замовк і прикусив губу, помітивши жадібну увагу в очах співрозмовника.

— Для цього потрібно. — додав він, — познайомитися з деякими моїми дослідями. Але ви розумієте, колего, що є межа відвертості між представниками науки різних держав... А ви приїздіть коли небудь до мене. Поговоримо про батьківщину. Я завжди від шостої до восьмої вечора вдома.

Дивно, що проти відвідин Вахтерова ніхто з решти віряджених нічого не мав. Можливо, в якійсь мірі їм було відоме «завдання», доручене Грановському... Навіть дуже пильний керівник групи Алексєєв сказав:

— Ну, що ж, їдьте. З такими людьми цікаво мати знайомство.

У Вахтерова була двадцятичотириохлітня сестра, що недавно закінчила архітектурний коледж. Її вивезли з ССРСР зовсім малою дитиною, але вона зберегла батьківську мову й традиції. Вона помагала матері на кухні, вихорем носилася з кімнати в кімнату, термосила солідного Грановського:

— А чому ви такий серйозний? Скільки вам років? Тридцять три? А братові тридцять сім. Проте й він не з веселих, але все ж таки іноді сміється. Розкажіть що небудь про свій Київ. Якщо я туди поїду на відвідини, мене не арештують? Де вам більш подобається, в нас, чи у вас? Кажуть, у Советському Союзі всі рівні, а я не можу цьому повірити. Хіба можуть бути рівні міністр і робітник? Ну, чого ви мовчите? Розповідайте!

Тут Грановському належало б виголосити патріотичну промову, але він похитав головою й ухильно відповів:

— Рівність є в законі, а закон і життя часто бувають між собою в конфлікті. Ваш брат дещо пам'ятає про ці конфлікти. Вони існують скрізь.

— А чому у вас не можна вірити в Бога? Хіба це погано?

— Очевидно, не погано для того, в кому є віра...

— А у вас?

— Гм...

— Ось приїздить у неділю ранком, підемо з вами в собор. Побачите, як гарно служить наш митрополит.

Що міг відповісти інженер Грановський? Признатися, що до церкви закордоном їм категорично ходити заборонено? Що кожного разу, залишаючи готель, він мусить повідомити свого відповідального керівника, куди йде? Що він зв'язаний по руках і по ногах різними анкетними зобов'язаннями?

Але взити до Вахтерова стали досить частими, двоє вчених подружилось. Не малу роль грала тут і симпатична Оля з її такими наївними з со-

ветської точки зору, незвичайними запитаними. «Американка! — думав Грановський. — Але яка безпосередня, чиста в своїх розумуваннях і... принадна».

Оля завжди жартувала:

— Ось коли б мені пощастило навчити своїх американських друзів правильно вимовляти моє ім'я, так, як вимовляєте ви, Євгене Павловичу. А то, хоч забий, говорять «Олга». В них м'якого «л» не існує.

Під кінець місячного відрядження Грановський відчув, що йому дуже тяжко буде розлучитися з Америкою. Не тому, що вона ідеальна. І тут є свої темні сторони, однак, всі вони бліднуть перед основним: ніхто не тримає твою душу в пазурях, не примушує мислити державними, чи партійними шаблонами, не душить особисту ініціативу.

Сьогодні Оля сказала:

— Яка шкода, що вам треба від'їздити. Ось настане червень, наша пізня весна і ми поїхали б з вами по всій Америці, я повезла б вас у своїй автотомашині. А в нас є на що подивитись...

У Грановського стислося серце. Великі сині очі Олі дивились так співчутливо, вона вже багато зрозуміла і слово «шкода» прозвучало цілком щиро, навіть із болем.

— А ви хотіли б, щоб я лишився? — запитав Грановський.

Оля почервоніла, а потім рішуче відповіла:

— Ну, розуміється, хотіла б. Адже в мене нема таких знайомих, як ви, таких уважних і... слухняних.

— Ви любите командувати?

— Аніскільки! Людина повинна сама собою командувати, а не іншими.

В кімнаті нікого не було, а рожеві уста, здавалося, наближались і обіцяли сказати щось більш важливе. А коли не скажуть?

Це була остання візита. За дві-три години — готель, збори в дорогу, літак і... кінець казці.

— Олю, я ніколи не перестану згадувати вас...

— І я також... Женю.

— То може, ви хотіли б... затримати мене на завжди?

— Так!

Прибулий з роботи брат поставився до несподіваного рішення советського колеги й до інтимного признання сестри з філософським гумором.

— Якщо так, то негайно їдемо в одне місце. Там ви пересидите кілька днів, поки ваші колеги виїдуть, а тоді — хай шукають вітра в полі. Мешканці Америки, на щастя, паспортів не мають і ніде не прописуються.

Ш Л Ю Б Н А С У К Н Я

І ось щезло все. Як за помахом чародійної палички, або мітли, що на ній їздила баба-Яга, пішли в небуття гальянтерійні і продуктові крамниці, де купці не лише продавали, а навіть закликали обивателів, наполегливо просили щось придбати, вихваляючи свій крам, знижуючи ціни, пропонуючи кредит.

Продаж «із-під поли», це революційне досягнення, нікого більш не дивував. Люди юрмилися між людьми, уважно стежачи за їхніми боками... Якщо бік був настовбурчений, прижмурювали око, відводили на сторону й питали: що продаєте?

Розуміється, й це треба було робити «тонко». На базарі сновигали не лише звичайні покупці, чи міняйли, але й ті, що мали владу, тодішні опричники, які виловлювали буржуїв. А незаперечною ознакою буржуїства являлись нові убрання, черевики, килими і навіть вишиті рушники.

Світ перевернувся догори ногами. Хто був ні-ічим... Проте він і сьогодні лишився нічим. Безликий, небезпечний, як спрут, він появлявся там, де менше всього його очікували. Іменем неіснуючого закочу, вихоплювали з-під поли останнє вбрання, що було призначене для обміну на шматок сала, а потім власника поли тягли до суду й розправи, іноді відпускали, але здебільша садовили в тюрму.

І все ж таки, жити хотілось. Мандрівка «по» і

«між» гострих каменів нікому не подобалася, але вічне пристосуванство диктувало. Мовляв, чорт із вами та з вашим «великим жовтнем», а може, з жовтня вдасться викроїти шматочок травня...

Особливо нахабною була молодь. Молоді, як відомо, море по коліна, а Маркси й Енгельси — це щось на зразок Кощеїв безсмертних, з якими можна і треба поборотись...

Віктор і Ляля вирішили одружитись. Обом було по двадцять літ, фаху, звичайно, ніякого, перспектив — також. Але відкладати не було рації. Для чого відкладати? Адже жовтень схопив за горлянку кожного без жартів і надовго, сподіватись його кінця, покищо, не було виглядів.

У батьків молодих були власні дрібнобуржуазні хатки, а в хатках торичелієва порожнеча, бо все обміняли. Проте тато Віктора відзначався гумором і радив: починайте з Адама і Єви. Вони теж нічого не мали, навіть одягу, щоб прикрити свої тіла, а пізніш вийшли в світові поміщики...

Віктор був советським службовцем. Ляля — також. Вони переписували нікому не потрібні папери й бажали тільки одного: щоб швидше минув робочий день. У Лялі — туга коса до пояса, й їй уже натякали (начальство), що це несвоєчасно, треба обрізати коротко, трохи нижче вух, спродетаризуватись... Ляля червоніла й мовчала. Їй було важливо, що косу любив Віктор, пестив її, як окрему істоту, й співав своїм гарним баритоном:

Розплітав, заплітав

Її ррсу косу,

Цілував, милував...

Ні, коси вона не обріже навіть на догоду Марксові й Ленінові.

Незабаром виник ЗАГС (запис актів громадянського стану). В народі його називали «советським попом», але змушені були записуватись, бо церкви нова влада не визнавала й відмахувалась від неї. Проте церковне питання розв'язувалось досить легко. Лялин тато перебував у священничому званні, покищо від нього не відмовлявся й міг власноручно повінчати дочку. Обидві родини відклали й свято берегли всі знесені нечисленними курми яйця. Куплене на базарі масло перетоплювалось і теж не підлягало споживанню. Біле борошно (тільки для короваю!) знаходилося у такій схованці, що жодний злодій не міг про це догадатись. Лялин тато (священик) за нелегальне обслуговування вірних діставав гас, або свічку для майбутнього шлюбного вечора, а обидві мами конче хотіли здивувати гостей і почастувати їх справжнім морозивом... Правда, морозеницю треба було крутити вручну, але для цього добровільно зголосилися два менші брати Віктора, присягнувши, що не з'їдять і ложки, поки морозиво не буде зовсім готове...

Словом, усе більш-менш самовизначалось, але... бракувало головного: шлюбної сукні. Ляля заявила категорично, що вінчатись буде лише в білому, бо ж вона справжня дівчина, та й треба ж зберегти на пам'ять якусь шлюбну реліквію.

Як на біду, білої сукні ні в кого не було. Себто, були колись, але пішли на «толкучку». Віктор, стріпуючи чорним чубом, переконував Лялю, що вона гарна для нього навіть у старенькому вбранні, але Ляля по-жіночому вперлась.

— Адже це один раз, Вітю, один раз у житті.

Чи ти збираєшся ще з кимось одружуватись?

Ху, ти, чорт! Поговори з цими жінками. Віктор замовчав і не втручався більше в екіпіровочні розмови. А час ішов. Лишався тільки тиждень до весілля. Бігали кожного дня на базар (толкучку), питали в знайомих, хотіли врешті позичити — ні, не виходило. Тоді татові Віктора (гумористові) прийшла до голови геніяльна ідея:

— Слухайте, мої дорогі, — сказав він, — алже в нас, у хліві, лежить десяток мішків із крейдою. Мішки зовсім білі, з дореволюційного матеріялу, ось і шийте собі на здоров'я і сукню й фату...

Мішки ретельно витріпали, вимили, а тоді пошили. Не сказати, щоб було дуже елегантно, та головне — біло. Правда, тато-гуморист посміхався й наспівував модну в той час пісеньку:

Невісточка ж, кир'єрна фізвідділу,

Сьогодні прикрасилась в пух і прах:

Мішкове платтячко наділа

І дерев'яшки на ногах...

Дерев'яшок проте не було, а були елегантні, якимсь дивом уцілілі від обміну черевички, ну, і в тьмяному світлі газової лампи майже непомітним лишилося «мішкове походження» шлюбної сукні.

Від того часу минуло тридцять п'ять років. У Віктора й Лялі давно появилися внуки. Вони вже не советські, а американські, оскільки дід і баба із своїми дітьми постаралися драпанути з зони «великого жовтня».

І ось, коли старша внучка виходила заміж, бабця, готуючи її до вінця, сказала:

— Зачекай, Женю, хвилинку, я тобі щось покажу...

Бабця принесла свою шлюбну сукню. Поруч з елегантним, майже невагомим убранням сучасної нареченої, вона видавалася зробленою зі шкіри якоїсь екзотичної тварини.

Внучка довго ахала й дивувалась: як могла бабця вінчатися в такій «жахливій» сукні. Але бабця, посміхнувшись, відповіла:

— А все таки, Женю, я бережу її. Адже це пам'ять про те, що буває тільки раз у житті.

У Н Д І Н А

У Миколи була звичка: кожного ранку, ще до початку праці, побігти до недалекої річки й купатись. Це ж так приємно: вийти з холодної води тугим, підтягнутим, як на військових вправах, а головне — веселим. Кудись зезали всі дрібні прикраси, життя здавалося не такою вже складною й трудною до розв'язання проблемою. Низька заробітна платня? Чорт із нею, бо існують спасенні аванси. Єдине і вже не першої молодости убрання? Влітку Микола його не вживає, отже, вбрання довше збережеться. А можливо, трапиться додаткова праця, щось на взірєць підрахунку податкових аркушів. Словом, якось то буде.

Біля річки народу ранками мало. Два-три підлітки, можливо, із Заріччя, старенький пенсіонер з вулкою й незмінним неуспіхом щодо ловлі риби. Микола вітався з пенсіонером, додаючи стандартне запитання:

— Ну, як? Ловиться?

— Ні, щось не бере.

Можливо, тут риба зовсім не водилась, але старенький уперто на неї чекав і годинами дивився на нерухомиї поплавки.

У Миколи не було часу для спостережень і розмов. Йому подобалося це майже безлюдне місце з травкою-муравкою на високому березі. З таким свіжим повітрям, що хотілося забрати

його з собою, в задушливу канцелярію, і там потихеньку їм дихати...

Одного такого ранку на березі з'явилось диво — юна купальниця. Ясно-блакитне убрання облягало струнке тіло, голову було пов'язано легкою шовковою хусткою в кілька обертів, а під хусткою — сміливий закрут брів, великі очі неозначеного кольору і міцно стиснені уста.

«Де ж я тебе бачив? — подумав Микола. — Безсумніву, десь бачив».

Дівчина скінчила купання, пішла за купці, перевдяглась, і тоді Микола зразу її впізнав. Звали її Дуся, чи Туся, працювала в фінвідділі на якійсь мізерній посаді, вроді реєстраторші «входящих і ісходящих» паперів, трималась осторонь від молодих людей. Хтось пропонував Миколі познайомити з нею, але він глянув на незграбну постать у старій суконці й відмовився. Тепер на дівчині теж була подібна суконка, а в додаток зношені черевички і вже зовсім невикордане доповнення — торбинка давнього-предавнього фасону.

«Все наче з Плюшкинської купи, — подумав Микола. — Невже така бідність?»

Розуміється, про ранкову зустріч негайно було забуто. Миколі не бракувало так званих «симпатій», хоч жодна з них по-справжньому не подобалась. Просто проводили разом вечірній відпочинок, компанією, не відокремлюючись. Гуляли в парку, іноді катались на великому човні, зарецендувавши його на дві-три години, розподіливши нарівно заплату. Дусю, чи Тусю ніхто ніколи до компанії не запрошував, навіть не згадували про неї, хоч у невеликому місті кожний хлопець і кожна дівчина були на обліку.

Наступного ранку зустріч повторилась. Власне, не зустріч, а взаємостереження... Микола вже виходив з води, жмурячись, прикривши рукою від сонця очі, як раптом, майже поруч, почувся різкий плеск, і дівоча постать сильними елегантними помахами рук почала віддалятися від берега. Потім купальниця занурилась під воду, а за деякий час опинилась на протилежному боці неширокої річки.

«Ось як ти плаваєш! — посміхнувся Микола. — Шкода, нема в мене часу, а то я б із тобою позмагався».

Часу, певно, не було і в дівчини, бо вона швидко перепливла річку назад, ухопила своє вбрання й побігла за куці. І ще раз, уже ближче, розгледів Микола незвичайну стрункість, бездоганну красу всіх ліній і... суворо затиснені уста.

«Дурницю я зробив, відмовившись від знайомства, але ж ти не принцеса, до якої боязко підійти»...

Але підійти Микола не встиг. Дівчина, вигнувшись, м'якою котячою риссю побігла між кущами, тільки її й бачили!

Микола сподівався, що купальниця прийде знову, але її не було. Старенький рибалка зауважив настрій юнака й сказав:

— Бачу, кого ви шукаєте, але навряд, чи вона сьогодні появиться. Певно, було в неї кілька вільних ранків, хтось доглядав дітей і тому вона приходила.

— Яких дітей? Хіба вона замужем?

— Ні, не замужем, але ж померли батько і мати. Лишилося ще двоє сиріт, шести й чотирьох

років. А вона старша, їй уже сімнадцять, значить, треба виконувати батьківські обов'язки.

— А як же вона працює?

— Ось так і працює. Відведе дітей до дитячого садку, а сама біжить на службу. Після служби забирає своїх вихованців, варить обід їм і собі, ну... і вам мусить бути відомо, скільки ще є різних хатніх справ.

— Ви знаєте цю родину?

— Дуже добре знаю, приятелював із покійними батьками Анастасії, себто, Тусі, часто їх відвідував.

— А тепер?

— Що ж тепер? Хіба я можу допомогти? Та й мешкаю далеко, трудно мені до них добиратись.

Миколі стало зрозуміло все: бідність одягу, відчуження, міцно затиснені уста. Він теж «зустрічав по одежці»... А яка краса ховалась під старомодною суконкою! Попелюшка... Справжня попелюшка, всіма забута і, певно, самолюбна. Як же з нею познайомитись? Звернутися до старенького рибалки? Просити його, щоб поїхав разом із ним до Тусі? Ні, це не випадає, можна лише розраховувати на випадок.

І випадок трапився. Одного недільного дня Микола пішов до річки. Була дуже гарна, соняшна й тиха погода, купальні місця були заповнені людьми. Микола проминув ці місця, без якоїсь мети йдучи вздовж берега, туди, де виднілось невеличке село з протилежного боку, і раптом спинився. За кущем, у тому ж блакитному купальнику, сиділа Туся, а біля неї вовтузились і курваркались дівчинка й хлопчик.

— Добридень! — несміливо сказав Микола.

— Добридень... Але ж ми не знайомі...

Ніжна посмішка відкрила рівні білі зуби, і для Миколи вдвічі посвітлішав соняшний день...

— Офіційно не знайомі а неофіційно... Ми ж разом колись купалися, значить, я вас, а ви мене знаємо. Чому не купаєтесь зараз?

— Боюсь лишити дітей. У цьому віці ще потрібна біля них... квочка.

— Купайтесь, я догляну.

Туся вдячно глянула на Миколу і в ту ж мить, високо піднявши руки, відірвалася від крутого берега. Такого мистецького плавання Микола ще не бачив. Це була не аматорка, а спортсменка, витренувана, знайома з усіма способами, вправна і сильна.

— Де ви навчились так плавати? — захоплено спитав Микола, коли Туся з'явилась на березі.

— Я плаваю від п'яти років. Народилася біля річки. А мій тато свого часу був інструктором плавання.

— А чому б вам...

— Не займатись тим же? Мені вже не раз пропонували, але... там праця ввечорі, а мені нема на кого лишити брата й сестру.

Сонце лило на землю щедре золото. Річкова гладь часами спалахувала м'яким блакитним сяйвом. Микола забув про все на світі. Він преклонявся перед бідною попелюшкою, зразу відступили на бік усі його симпатії, пристійні дочки пристійних батьків. Ні, ви спробуйте, маючи сімнадцять літ, відмовитись від усіх радощів, які ці літа дають... Спробуйте ходити в шматті, віддаючи всю себе дітям.

— Тусю, я хотів би зайти до вас...

— А ви знаєте й мое ім'я? Ну, що ж, заходьте. Тільки в мене не весело. Крик, писк... Як вас звати? Микола? Коля? Вам двадцять років? Правда? Ось бачите, як я можу вгадувати... Однак, мені вже пора йти. Сьогодні я ще не варила обіду, хотілось хоч трохи розважитись... До побачення, Колю!

Ось так і народилося щастя. Несподіване, як сонце в похмуру погоду, ніжне й чудесне, як дотик пахучої квітки серед газолінової задухи.

Микола став частим гостем Тусі. Він бачив справжню, непідроблену нужду, але цю нужду було вміло замасковано економністю, чистотою, тим малопомітним кропітким трудом, що й шалаш може обернути в затишну світлицю. Одного разу Микола запитав:

— Тусю, невже вам не дають допомоги на дітей?

— Допомоги? Звідки? І за що? Бачите, Колю, мої батьки не належали до робітничої класи, навлаки... Батько мав нещастя народитись в сім'ї дрібного поміщика, а крім того, був у ранзі капітана царської армії. Я й просити не хочу, аби лиш мене не чіпали.

Так ось воно що! Тепер Миколі стала зрозумілою відчуженість ровесників Тусі. Непролетарський елемент! Хто прищепив це прокляття? Кому потрібна звіряча ненависть між людьми? Микола давно вже носив в кишені комсомольський квиток, але в нього була своя думка про деякі речі. Він категорично відмовився записатись в гурток безбожників, уникав виступів, що будького осуджували. Одвертість Тусі не зменшила поваги

до неї, як до людини, а любов розгорілася в таке полум'я, що ніякими силами погасити її було неможливо. Полум'я торкнулося вдячного ґрунту, Микола і Туся вирішили одружитись.

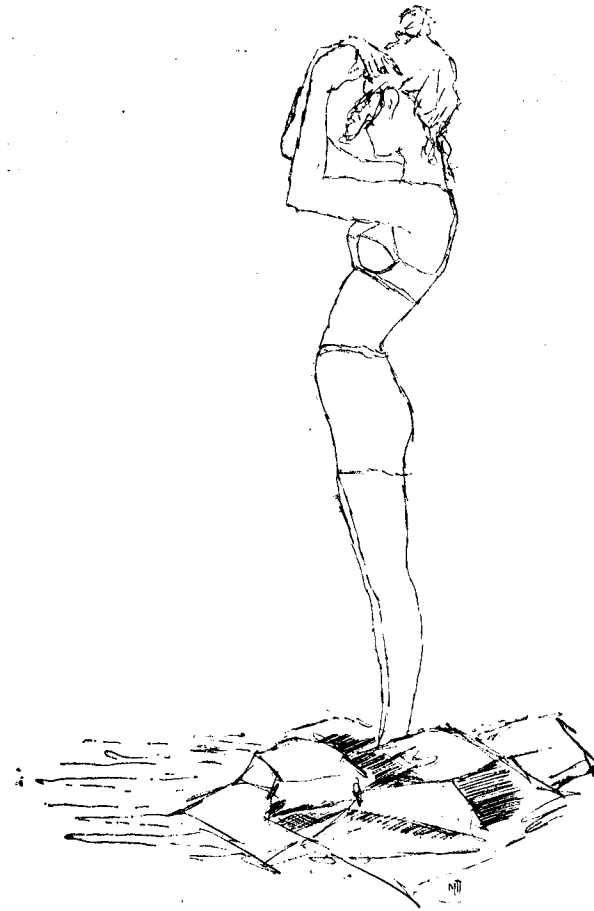
І тоді на комсомольському зібранні було поставлено питання про зв'язок Миколи Вербицького з чужим елементом...

— Товариші! — говорив секретар комсомолу. — хіба ми не мусимо турбуватись про чистоту наших рядів? Розуміється ж, мусимо! І чи сумісний із званням комсомольця ось такий протиприродний зв'язок, що про нього ви тут чули? Невже Вербицькому не вистачає пролетарських дівчат? Невже якась поміщицько - офіцерська дочка краще наших комсомольських подруг? Соромся, Вербицький! Ти повинен визнати свою помилку. Проте, твоє слово останнє, а тепер дамо можливість висловитись іншим товаришам...

«Інших товаришів» довго просити було не треба. І вже вони постаралися. Пригадали найменші нетактовності Миколи, підкреслювали потребу рахуватися з думкою маси, а не лише зі своєю власною. Адже колектив — це головне. Колектив — основа майбутнього комуністичного суспільства і йти наперекір рішенню колектива — найтяжчий злочин...

Микола мовчав. Перед його очима стояла сімнадцятилітня трудівниця, яка краде час від сну й спочинку, щоб виростити ні в чому не винних дітей. Перед очима стояла сильна вправна «ундіна», що заронила в ньому перший раз у житті незвичайно світле почуття... І яким же жалюгідним здалося Миколі це збіговище, ці дурні промови!

— Так ось, Вербицький, — сказав секретар,

— ти чув думку своїх товаришів, думку цілком справедливу, проти якої не заперечиш. Ми не будем більше тебе переконувати, і я ставлю перед тобою питання руба: комсомол, чи ця твоя... панночка.

Микола підвівся, повільно простягнув руку до бокової кишені, потім підійшов до столу президії, поклав на нього комсомольський квиток і залишив збори.

СТАРОРЕЖИМНИЙ СУДДЯ

Юрій Олександрович Ліщинський дуже любив свою професію — судді. Він вважав, що суддя є втіленням громадської совісті, що йому, судді, випала щаслива доля — підрізати в корені зло й обороняти людину від несправедливих обвинувачень. Ніколи на протязі п'ятнадцятилітньої судової діяльності Юрій Олександрович не покривив душею, виносячи той, чи інший вирок, і ніхто на нього не ображався. Навпаки, йому докоряли м'якосердністю, поблажливістю до тих, хто мав нещастя стати перед лицем суворої Немезиди.

— Та який ви суддя? — говорили близькі знайомі. — У вас лише «виправдати», або «попередити», або «застосувати дисциплінарну кару».

— Не я суджу, — відповідав Ліщинський, — судять присяжні, в їхніх руках вирішення справи.

— Але ви можете впливати...

— Я і впливаю... скільки можу. А наполягати на обов'язковому засудженні... для чого це? Обвинувачений і так досить перетрясетися за час суду й не схоче повторити свої переживання.

Коли перемогла «велика жовтнева» й механічно відсторонила Юрія Олександровича від його обов'язків, він дуже здивувався. Чому? Хіба я не маю університетського диплома? Хіба не вмію вести справу? Чи вже такий старий?

Ні, він зовсім не був старий. Йому тільки що сповнилося 45, вік цілком прийнятний навіть для нової влади.

Колишній суддя Ліщинський, запасшись потрібними документами, поїхав до центру. Домігся авдієнції в одного з помічників народного комісара юстиції, якогось суб'єкта супер-матроського вигляду. Й поставив питання прямо:

— Чому я не можу лишитись на посаді судді?

Відповідь була така:

— Як правило, ми старорежимних суддів на їхній колишній посаді не лишаємо, але коли ви докажете, що народились правильно й погодитесь вступити до комуністичної партії, то ми подумаємо...

— А що значить «правильно народитись»?

— Ну, це на сучасній мові... Правильно — значить, щоб ваші батьки не належали до помічників і капіталістів, не мали свого маєтку й землі більше, як п'ять десятин. Інакше й не суньтєсь.

На щастя, батько Юрія Олександровича був сільським учителем, безмаєтним і безземельним, а крім того, відсидів рік у тюрмі за революційну пропаганду.

Вступ до партії суддю теж не дуже непокоїв. Що ж, нові часи і нові пісні. Зате улюблену посаду буде збережено до смерті, не треба сунити собі голову, де й як улаштуватись.

Ліщинський замість «пана» обернувся в «товариша», і замість «судді» в «народного суддю». Обставини, правда, були дещо незвичайні. Присяжних засідателів скасували, лишили двох звичайних засідателів, скорочено «нарзасів», з правом дорадчого, але не вирішального голосу. Юрій

Олександрович перед прийняттям нової посади вислухав таку інструкцію:

— Тепер кожную справу буде вирішувати наш партійний народний суддя, а не якісь присяжні. На них — нуль уваги, вони для форми. Керуватись будете не дрібнобуржуазною совістю, а новим кримінальним кодексом. Там передбачено кожную провинну й визначено термін ув'язнення від і до... Краше, розуміється, застосовувати термін найбільший.

— А якщо обвинувачений не винний? — наївно запитав Юрій Олександрович.

— Як це не винний? Оскільки потрапив під суд, значить, винний. І нема чого з ним панькатись. Між іншим, якомога частіше застосовуйте примусову працю. Наша молода республіка вимагає відбудови після громадянської війни і треба домогтись цього дешевим коштом...

Для старорежимного судді нові умови здалися чудними, але нічого не поробиш, коли взявся за гуж.

Дуже вражали товариша Ліщинського небувалі раніш причини для обвинувачень. Наприклад, начальник міліції завів і передав до суду справу «Про звук, припущений у присутності відповідальної особи».

Юрій Олександрович старався припинити цю курйозну справу, пішов особисто до начальника міліції й сказав:

— Слухайте, мій дорогий, чи варт витрачати час і псувати папір із-за якогось дурного «звука»?

— Ні, — відповів начальник, ви не можете, чи не хочете зрозуміти, що мене ображено. Звук сам по собі дрібниця, але коли його адресовано мені особисто, в присутності свідків, я цього ви-

бачити не могу. Будь ласка, розберіть справу.

Не міг зносити товариш Ліщинський і тих «кучерявих» слів, що ними приперчували свої показання свідки. Тут уже він був невмолимий і перед кожним засіданням суду попереджував:

— Я дуже прошу вас, товариші, говорити конкретно й культурно. Ми живемо в новому суспільстві, повинні давати приклад культурності а тому всякі, так звані, матірні слова й інші, невідповідні для нашого нового часу вислови мусять бути викреслені з лексикону. Зрозуміло?

— Свідку, скажіть судові, що говорив обвинувачений перед тим, як підпалив хату сусіда? Адже ви чули?

— Так, чув. Він говорив: я пуцу твоє майно чортові в с...

Ліщинський червонів.

— Ну, ось... для чого ж так? Алже тут, у залі, сидять жінки. хіба ви не могли висловитись якось інакше?

— Так не я ж висловився товаришу суддя, а обвинувачений. З нього й питайте.

Чорт зна, що таке! Проте з часом народний суддя Ліщинський звик до одвертих свідчень, тільки стукнув олівцем по столі й просив:

— Досить, досить, я вже розумію, сілайте!

Особливо неприємні для соромливого судді були аліментні справи. Тут уже трудно було спекатись інтимних подробиць, що їх залюбки викладали свідки й потерпіла, а на біду, подібні справи дуже цікавили публіку й розглядалися прищерть заповненій залі.

Одного разу до Юрія Олександровича прийшов на квартиру син його покійного шкільного

друга, двадцятитрьохлітній юнак, і попросив:

— Дядю, ви добре знали мого батька і тому я звертаюсь до вас, як до батька... Ви вже знаєте, що зі мною скоївся гріх... Ну, що ж, це з кожним може скоїтись, тим більше, під чаркою. Я цій, вибачте, мерзотниці пропонував чесно — платити одну четвертину своєї заробітної платні, але вона стріляний птах, має ще двох нагуляних дітей, крім мого, і сказала: — Ач, який хитрий! Пообіцяєш, а тоді змиєшся куди небудь і шукай вітра в полі. А через суд надійніше. Куди б ти не виїхав, а платитимеш, як миленький...

— Ви, може, хочете, щоб я звільнив вас від аліментів?

— Ні, дялю, я знаю, що це неможливо. Я хочу лише, щоб ви не дуже довго вовтузилися з цією справою, не питали свідків про подробиці, бо я визнаю себе винним. У мене тут багато знайомих дівчат, вочі, звичайно, зацікавляться сулом і прийдуть послухати. Так ось прошу вас, Бога ради, не затягуйте суд, спитайте тільки, чи бачили мене з тою... відьмою. Скажуть — бачили, ну, і все, виносьте відповідний вирок.

— Це я вам можу обіцяти. — погодився народний суддя. — я й сам не люблю зайвих інтимних подробиць.

Розуміється, в юнака був свій розрахунок. Він міг прелставити себе в очах знайомих дівчат «невинно постраждавшим», а суд — комедією, уникнути якої він не міг.

І ось почався суд. Допитали позовницю, допитали обвинуваченого. Обвинувачений не виправдувався, сказав: так, я був з нею знайомий, і якщо закон вимагає за знайомство четвертини

заробітної платні, то нічого не вдієш...

Суддя професійно насторожився.

— За знайомство? Що значить «за знайомство»? Чи може, ви вважаєте, що суд несправедливо судить? Тоді допитаємо свідків з боку потерпілої, хоч можна було б обійтись і без них. Скажіть, свідку, ви бачили коли небудь цього громадянина й цю громадянку разом?

— Бачив, товаришу суддя, не раз бачив...

— Де ж і за яких обставин?

— Я їх спостерігав на березі річки, в вигляді... бутерброда...

Певно, жодна судова зала не трусилася так від сміху, як та, де розглядав справу про аліменти народний суддя, Юрій Олександрович Лішинський. Сміялись присутні, сміялись «нарзаси» й секретар суду. Лише один Юрій Олександрович зберіг серйозність і сказав:

— Все таки, ви не могли втриматись від непристойного слова. Ви не повинні були так говорити, адже тут сидять жінки.

Після трьох років народний суддя загубив усяку цікавість до народних судів і попросив перевести його на посаду нотаря. Там було значно спокійніше, нікого не вимагали осуджувати, а також не треба було вислухувати «кучеряві» свідчення.

ЗА МАХ НА ВБИВСТВО

Учитель десятилітки, Іван Федорович Радченко купив рушницю, попередньо оформивши дозвіл на неї й записавшись до спілки мисливців та рибалок.

Іван Федорович ніколи мисливцем не був, навіть ставився негативно до цього спорту, але диктували обставини. М'яса й м'ясних виробів на картки майже не видавали, базар із-під поли здирав такі неспівмірні з учительським бюджетом ціни, що коли б жити з базару, заробітної платні вистачило б лише на один тиждень.

Думку про рушницю підказав колега з сусіднього села, такий же вчитель Федір Іванович Васильчиків.

— Непрактична ти людина, Івасю, — говорив він. — Дивись, навкруги ліси й болота, дичина аж проситься до твоєї каструлі, а ти годуєш дітей картоплею з конопляним маслом. Від такої дієти великого зросту від дітей не діждеш, лише животи випинаються. Бери приклад з мене. Мою родину годує ліс, без нього ми давно б загинули. Купуй рушницю!

— Але я й стріляти не вмю, око в мене погане.

— Навчишся. Я навчу. Повправляємось раз-другий і побачиш, як піде.

Словом, рушницю було куплено. Зовсім нова двостволька блищала вороневою сталлю, різьбле-

ний брунатний приклад так зручно прилягав до плеча. А патронташ, а торбинка для здобичі! Примірявши все це, Іван Федорович аж засміявся від задоволення. Зовсім нова людина, на взірць військової... Не завадило б ще й собаку на додаток, але рушниця з приладдям забрала всі заощадження родини й про собаку навіть не можна було й мріяти.

Перший вихід був невдалим, хоч Іван Федорович не відставав від Федора Йвановича й намагався в усьому наслідувати колегу. В того на кінець дня з торбинки виглядали три пари качиних лапок, а в нового мисливця торбинка бовталася без будь-яких ознак здобичі. Правда, старий мисливець пошкодував молодого й одна качка перекочувала до нього з правом оголосити її першим власним трофеем.

— Спочатку, Івасю, треба навчитись попадати в непорушну мішень, а в лет, чи в біг із незвички трудно. Ось в неділю я прийду до тебе й попрактикуємось.

Практика полягала в тому, що до дерева прикріпляли газету, робили на ній тушевим олівцем коло й стріляли за чергою. Але шрот Федора Йвановича потрапляв у центр кола, а Йвана Федоровича незмінно — за коло й навіть за газету.

— Як же ти цілишся? — злостився досвідчений колега. — Під мушку підводь, під мушку. Мішень повинна на ній сидіти, як вершник на коні, розумієш?

Іван Федорович розумів, але в нього, справді, було погане око і шрот уперто попадав не туди, куди належало.

Одного разу приятелі знову полювали на ка-

чок. Сяяв жовтий серпневий ранок, повітря злегка клубочилося парою біля річки, хоч сама річка вже очистилась від туману й блищала, як вичовгане залізо.

— Бачиш, там, біля куща, сидить качка, — прошепотів Федір Йванович, — я зняв би її зразу, але віддаю тобі. Адже це майже непорушна мішень. Дій!

Іван Федорович старанно цілився, навіть змок-рів від хвилювання. Нарешті гримнув постріл і...

качка, змахнувши крилами, полетіла в більш безпечне місце.

— Ех, ти, — не витримав Федір Іванович, — мазниця! Коли б знав, не доручав би. Адже то качур, крижак, усю родину можна нагодувати...

Але в бідного Івана Федоровича був такий розгублений вигляд, що приятель пом'якшав і додав:

— Чорт із ним, знайдемо іншого. А все ж таки тобі, Івасю, треба практикуватись якомога частіше. Не шкодуй, шроту, він не такий уже дорогий. Вправляйся, в міру можливості, кожного дня, хоч би півгодини. Незабаром підуть зайці, а серед них сидячого зустріти трудно, доведеться бити на бігу.

Найближчої неділі Федір Іванович вілрїдав приятеля з цілою сім'єю, оскільки той відзначав свої уродини й належно підготувався. Добре випили, закусили (допомогли прислані качки Федора Івановича), а потім гість сказав:

— Ну, а тепер, Івасю, повправляємося, побачу, які в тебе успіхи.

Було прикріплено до дерева нову газету й накреслено невеличке коло. Іван Федорович стріляв перший і, проти сподівань, улїпив весь заряд у центр кола.

— А що, — спитав він тріюмфуючи, — бачиш?

— Бачу й дивуюсь. Ти молодець!

Від компліменту Іван Федорович навіть почервонів.

— Біжи, — сказав він восьмирічному синкові, — принеси свіжу газету, а ця хай повісить, я потім її сховаю на пам'ять.

Успіх не зрадив Івана Федоровича й наступного разу. Заряд до єдиної шротинки опинився точно в середині накресленого кола.

— Ну, ходімо вип'ємо ще, — вирішив Федір Іванович, — за таку справу варт випити навіть після обїду.

Газети лишилися вісіти на деревах, приналежних до школи. Вони не були огорожені, вважалися громадськими, й на лавках під ними часто сідали й відпочивали перехожі. Над вечір Іван Федорович, добре підпилий, а тому забудькуватий, пригадав:

— Чекай, я ж не зняв газет. Хоч похвалюсь кому небудь своєю вправністю.

Але газети щезли, наче їх і не було на деревах. — Певно, зірвав вітер, чорт із ними, — сказав Федір Іванович. — Досить того, що я бачив власними очима й можу підтвердити твій, Івасю, снайперський успіх.

Наступного дня, ввечорі, біля школи зупинилась чорна закрита автомашина. З неї вилізли двоє військових, зайшли до Івана Федоровича, перекидали всі речі і всі папери, й забрали з собою господаря.

Допит почався з драматичного вступу:

— Отже, громадянине Радченко, удаєте з себе ягня, а насправді тримаєте за спиною ніж?

— ?!

— Робите вигляд, що не розумієте? Це вам не допоможе. Ви обвинувачуетесь у замахові на вбивство.

Іван Федорович далі не розумів.

Тоді слідчий дістав із шухляди письмового

стола дві газети й поклав їх перед собою.

— Це що?

— Коло для мішені...

— А це?

На другому боці обидвох газет, якраз на місці кола, виднілась вусата пика Сталіна, вся побита шротинками.

— Ви свідомо стріляли в Йосипа Віссаріоновича? Так?

— Ні... Я не звернув уваги, товаришу... громадянине слідчий. Це тяжке непорозуміння, простіть!

— Простити? Таких вчинків не прощають, голубчику, ось посидите років десять, та подумайте добре над тим, що ви зробили, і навчитесь шанувати наших вождів, Гаде! — раптом заверещав слідчий. — Брудна наволоч! Ось діставай авачс, а потім тобі додадуть у сто разів більше...

Слідчий бив Івана Федоровича руків'ям револьвера по чому попало: по грудях, по руках, по обличчю. З розсіченої шкіри лилася кров, свідомість застигло синім туманом. Нарешті Іван Федорович упав і затих. Опритомнів він у тюремній камері, на підлозі біля смердючої «параші», і довго не міг зміркувати, що з ним трапилось.

Допитів більш не було. Докази не підлягали сумнівам, два портрети вождя всіх трудящих, спотворені мисливським шротом, вимагали помсти...

Обіцянку слідчого підтвердив пролетарський суд, Іванові Федоровичу дали десять років заслання без права листування з родиною

ЩАСЛИВА ОБЛІГАЦІЯ

Андрій Михайлович Чуйко перебував у стані хронічного безгрошів'я. Проте, це була загальна, так би мовити, епідемічна хвороба, особливо серед дрібних советських службовців. Місячна відомість на виплату утримання спочатку тишила зір досить солідною сумою, але потім починалось: податок — ось стільки, культзбір, облігації, профспілка, Тсоавіязем... І врешті лишалися «ріжки та ніжки».

А жити було треба. Шлунок вимагав кальорій, плечі — якоїсь, бодай дешевої сорочки, ноги — черевиків, якщо не на шкіряній, то на гумовій підшві. Знову ж, беручи до уваги двадцять сім років, владно заявляла про свої права романтична сторона: купити для дівчини квиток до кіна, похастувати її тістечком і газованою водою з сиропом. Різних невідкладних витрат було аж по саме нікуди, але всі вони, хоч-не-хоч, відкладалися й чекали на задоволення... в свій час, або трохи пізніше...

Особливо неприємно було Андрієві Михайловичу згадувати про те, як він, за дорученням профспілки, виступав на загальних зборах службовців і агітував за чергову позику.

«Товариші! — кричав Андрій Михайлович, — я думаю, що не прийдеться вас довго переконувати. Ви всі свідомі члени профспілки, радянські громадяни, що будують комунізм під керівницт-

вом генія людства, товариша Сталіна. Наша соціалістична країна потребує додаткових коштів. Дамо ж їй ці кошти! Я підписуюсь на двотиж... (у цей час голова президії боляче натиснув Андрієві Михайловичу на ногу). Я підписуюсь на свій місячний заробіток і закликаю до того ж усіх членів нашого колективу».

Розуміється, пропозицію було прийнято одностайно, а потім... Як би придалися ці «відрубани» кожного місяця п'ятдесят рублів! Андрій Михайлович злісно згрібав розкидані по столі облігації й кидав у шухляду письмового стола.

— Лежіть! — шепотів він з ненавистю. — Вилежуйтесь! Колись обклею вами стіни в убиральні!

Але все ж таки, при кожному тиражі, Андрій Михайлович діставав свої облігації й уважно їх перевіряв.

І ось одного разу серед виграшів індустріальної позички трапилось його число... Андрій Михайлович не повірив своїм очам, узяв люпу й наставив її на той номер. Потім ущипнув себе за носа. Може, сниться? Ні, не снилося. Чорним по білому було написано, що на облігацію номер ось такий припав виграш у 3.000 рублів.

Першою думкою щасливця було: побігти до банку й одержати готівкою ці чудові, наче з неба кинуті, тисячі. Але банк був уже зачинений, треба чекати завтрашнього дня. Прийдеться відпроситися з роботи, заради такого випадку, розуміється, відпустять.

Ну, й як же було не похвалитись перед колегами? Андрій Михайлович похвалився й пообіцяв почастувати всіх на славу. Потім пішов до директора.

— Микито Васильовичу, дозвольте відлучитися хвилин на сорок до міста.

— А для чого тобі?

— Та ось узяти свій виграш у банку...

— Виграш? По облігації? Скільки ж ти виграв?

— Три тисячі...

— Що? Три? Слухай, Андрію, сядь, сядь... Це, брате, така штука, що не можна пройти мимо неї... Дорогий мій, тобі лізе в руки щастя. Ти можеш прославитись на всю область, навіть на весь Радянський Союз, ти прославиш наш колектив у цілому... Якраз сьогодні відбудуться загальноміські збори службовців, і ти повинен виступити й заявити, що даруєш свій виграш на оброк країни. Я поговорю з секретарем обкому партії. Ми тебе компенсуємо чимось іншим, не менш цінним подарунком, а цей виграш, друже мій, віддай державі, вона тебе ніколи не забуде.

Що було робити бідному Андрієві Михайловичу? Він блід і червонів, мало не впав зі стільця від потрясіння, захлинаючись, пив воду з директорської карафки, мукав щось нерозбірливе, але врешті сказав:

— Я згоджуюсь, Микито Васильовичу, що ж коли треба...

Робота того дня вже ніяк не йшла, та директор її й не вимагав. Він дозволив Андрієві Михайловичу піти погуляти, хоч і на весь день, і до речі, підготуватись до вечірнього виступу.

— Дивись же, Андрію, не підкачай. Ти мати-меш слово поза чергою; першим, зараз же за секретарем обкому. Підсип там побільше ентузіазму,

обов'язково згадай про досягнення нашого колективу і його керівництва... Словом, ти людина грамотна і вчити тебе не треба.

Андрій Михайлович не витримав і негайно, за останні гроші придбав півлітри. «Буде пахнути увечері! — подумав тривожно, але потім махнув рукою. — Хай пахне! За мої три тисячі можуть і понюхати»...

Нерви було придушено й були висловлені всі лайливі епітети, що знайшлися в лайливому лексиконі Андрія Михайловича. «Ах, ідіоте, ідіоте, — шепотів він. — Ну, якого біса попхався ти до директора, для чого сказав йому про виграш? Та ж можна було вигадати тисячу причин, щоб відлучитися з роботи. А тепер? Відмовитись? Аякже, відмовишся! По-перше, негайно викинуть із посади, а по-друге, складуть тобі таку характеристику, що й місця не знайдеш під сонцем. Ех, ти ж. маляхольна мавпо!»

Так, чи інакше, увечері Андрій Михайлович, пожувавши чаю, щоб забити алькогольний дух, попросував на загальноміські збори. Директор посилав йому ніжні усмішки, секретар обкому, що ніколи до того часу Андрія Михайловича не помічав, міцно потис йому руку. Він був героєм дня...

Врешті настав час для виступу. Секретар обкому попередив:

— Зараз, товариші, матиме слово знатна особа нашої області, товариш Андрій Михайлович Чуйко. Він працює на скромній посаді бухгалтера в конторі «Шкіросировини», є безпартійним большевиком, але його громадянській свідомості може позаздрити навіть партійний большевик. Прошу, товаришу Чуйко!

Промова Андрія Михайловича була блискуча. Спочатку він виголосив «здравицю» на честь Сталіна. Потім згадав надзвичайно талановитого керівника області, секретаря обкому партії. Далі спинився на відданому і вмілому керівництві директора контори «Шкіросировини». І нарешті заявив про те, що вчора виграв по облигації індустріальної позики три тисячі рублів і повністю всі ці три тисячі вносить на дальший розвиток індустріалізації.

Заля гриміла від оплесків. Численна кількість рук тягнулася до товариша Чуйка, вітаючи його з таким благородним учинком. Після зборів секретар обкому, директор контори «Шкіросировини» й ще кілька відповідальних працівників області запросили Андрія Михайловича до ресторану й зовсім безплатно «накачали» там його так, що прийшлося відправити додому з візником.

А другого ранку директор викликав Чуйка до себе й сказав:

— Андрію, ти молодець! Твій виступ буде повністю надрукований в усіх газетах центрального, обласного й районного масштабу. А ось тобі подарунок, що я обіцяв.

На блянкові зі штампом директора контори «Шкіросировини» було написано:

«Завідувачеві майстерні. Виготовити безплатно для товариша Чуйка А. М. пару взуття з кращого матеріалу, за розміром його ноги».

Андрій Михайлович подякував і пішов до свого бухгалтерського столу — робити підрахунки готового шкіряного взуття, що так рідко потрапляє на внутрішній ринок.

ІСТОРІЯ ОДНОГО ЖИТТЯ

1

Упродовж останнього курсу, а особливо перед державними іспитами, Оленку чомусь досить часто викликали до інститутської спецчастини. Ніякої потреби в тому, здається, не було. На всі офіційні питання Оленка давно відповіла. Ці відповіді занотовані в особистих анкетах, стверджені власноручним підписом Оленки, нв. й чого ж ще бракує? Вони не кажуть, та Оленка догадується. Не вірять їй, винюхують, як хорти, з усіх боків: чи правдиві ті відомості, що вона їх подала, чи не прослизне між пролетарських фахівців якась клясово чужа особа?

Світ явно переродився. Пішли в небуття взаємодовір'я, співчуття чужій біді, щирість, відвертість. Перш, ніж щось сказати, люди оглядалися навколо, чи нема когось зайвого, малознайомого. Та й розмови ті були в межах дозволеного, виключно побутові, без натяків на політику.

Цього разу зав. спецчастини прийняв Оленку з похмурим виглядом. Його колесні очі вп'ялися в обличчя дівчини, як дві ракові клешні, й стискали тими клешнями до болю, до бажання заслонитися рукою, або хусткою.

— Ви мене кликали...

— Так. На жаль, трохи запізно.

— Я не розумію вас.

— Не розумієте? Чи ви вже одержали диплом?

— Одержала.

— Отож. А ловко ви все ж таки водили нас за носа цілих п'ять років... Біднячка? Дочка незможного селянина? Батько загинув на фронті світової війни? Мерзотниця!

Широке обличчя зава налилося кров'ю, ніс із зеленими жилками потовщав і став схожим на мерзлу картоплину. Оленка зблідла.

— Я прошу вас не лаяйтесь!

— Тебе не те, що лаяти, а розстріляти треба. Змінити прізвище, місце народження, рік народження, дурити советську владу... Як це можна назвати?

Оленка мовчала. В неї вихором крутилися думки: хто, проклятий доніс? Кому потрібно було її топити? Вона зовсім не розкаювалась у тому, що виробила собі фальшивий документ. Коли двері інституту не розчинялися перед її справжнім ім'ям, то що лишалось робити?

Зав. спецчастини ще раз шпигонував Оленку колочками очей і раптом змінив тон:

— Ну, ось що, громадянку Орнич... (Він уперше назвав Оленку батьківським прізвищем) — справу скінчено. Диплом у вас на руках. За всіма законами, ви маєте право викладати в середній школі хемію. Правда, ви цілилися в аспірантуру і потрапили б туди, як відмінниця, але тепер уже дзвуськи. Натомість ми пошлем вас в азійську республіку ССРСР і там ви покажете свої таланти.

Зав. спецчастини явно насміхався з Оленки. Вона знала від старших подруг, що уявляє собою та «азійська республіка». Дикий край без у-

сяких культурних вигід, а головне, без надії на повернення в рідне українське місто, де проминула юність, трудні, але цікаві студентські роки, де живе уціліла родина. Але — нічого не скажеш. Добре, що й так обійшлося.

— Ага, ще одна річ, — додав зав. спецчастини, — переробляти всі ваші документи нема часу і нема рації. Ви будете жити під прибраним псевдонімом, однак, про це знатимуть відповідні органи. Отже, вважайте. За найменшу помилку відповідатимете в десять разів більше, ніж заслужили. Йдіть!

2

Азійська республіка вразила своїм примітивізом. Усі «соціалістичні досягнення» пройшли мимо неї. Вбогі глиняні хатки з газовими лампами, а то й з лоевими каганцями, брак пішоходів, неймовірна грязюка на вулицях, порожнеча в крамницях...

Школа, проте, була величезна, щось із півтори тисячі учнів. Містилася вона в кількох будинках, очевидно, реквізованих у багатіїв. Отже, доводилось робити прогулянки, хоч і недалекі, але прикрі в осінню пору, бо за кожним черевиком тягнулося з півкілограма багна.

Більшість учнів складалася не з місцевого, корінного населення, а з переселенців. Були давні, ще з царських часів переселенці, які шукали вільних земель, були й нові, виштовхнені насильно з рідних гнізд, переважно, з України, щоб, мовляв, не лишалось там націоналістичного духу.

Директор школи теж був українець. Олександр Кучугура, а кликали його за очі, на російсь-

кий лад, до рими, Шура Кучугура. Оленці було дуже приємно зустріти земляка, з яким можна перемовитись своєю мовою, тим більше, що той Кучугура одверто виявляв незадоволення умовами праці, казав, що його «під'юджили» обіцянкою найкращих умов, і тому він погодився сюди їхати. А насправді, як бачите...

Кучугура, ще молодий і нежонатий, прийняв Оленку з радістю.

— От, — сказав він їй наодинці, — хоч одна українська душа приїхала, а не лише «дакаючі» та «чтокаючі»...

Оленка промовчала. Вона, як налякана ворона, боялась пастки, боялась підтримати «слизьку» розмову. А Кучугура з подивугідною одвертістю продовжував:

— Олено Сергіївна, ви тут познайомитесь із такими типами, що у вас голова заболить. Стоп'ятивідсоткові патріоти, себто, перестраховщики. Не скажуть зайвого слова, дивляться на директора, як на... жандарма, бояться. А чого мене боятись? Я сам три роки тому був студентом, трохи вже вчителював, а потім висунули мене на директора й послали ось сюди... багно місити. Я кандидат партії, але що з того? Скільки вам літ?

— Двадцять три.

— А мені двадцять вісім. Ну, ходіть, покажу вам ваше приміщення.

Оленка досить швидко освоїлася з місцевими умовами. Вона була невибаглива й не дуже переймалася браком звичних вигід. Дикий край, зате цікавий, зовсім відмінний. Шкода, що Оленка не знає тюркської мови, та й це не така вже тяжка проблема. Старенький учитель — кіргіз, Чілім Чам-

панкулович обіцяв навчити цієї мови на протязі трьох місяців, розуміється, в тому випадку, коли молода колега поставиться до навчання серйозно.

Хоч директор попереджував, що після знайомства з колегами в Оленки може заболіти голова, з нею цього не трапилось. Вона зустріла дуже знане їй, мовчазне, насторожене оточення. Всі вчителі були не місцеві, а прислані з європейської частини ССРСР, в кожного була якась своя «таємниця», очевидно, політичного характеру, й тому вони, навчені досвідом, дивились на директора, «як на жандарма». Ось Валентина Іванівна Некрасова, викладачка російської мови. Вона загубила чоловіка, маючи від нього шестеро дітей, і зійшлася, то — пак, одружилася з учителем - удівцем, що мав четверо дітей. І як же їм прожити на ті вчительські достатки? Як виховати дитячу «отару»? Не дивно, що це подружжя таке боязке. Бо нема для нього жодної перспективи. Мусять триматися своїх теперішніх посад, мусять бути тихше води, нижче трави.

Жалюгідне вражіння справляє й учитель математики Куквішкін. Він хворий на серце: йому був би потрібний інший клімат, а не «азійська республіка» з 2.400 метрів над рівнем моря, де він залихується й щодня чекає на свій кінець.

Багато вчителів у школі, де викладає Оленка, але з жодним із них вона не зійшлася по-дружньому, так, як належало б бути людям спільного фаху і спільної долі. Одного разу завітав до Оленки колега Жданов. Він був партійним, викладав історію й дуже цим чванився. Жданов був теж молодий, і він почав, як сам висловився, по-комсомольському:

— Товаришко Лено, ви самітня й я самітний. То чи не краще було б нам проводити вечори вдвох?

Оленка хотіла спочатку дати Жданову різкого «одкоша», але передумала й злагіднила відмову.

— Ви помиляєтесь, товаришу Жданов, — сказала вона, — я не вважаю себе самітною. В мене є наречений і він десь за кілька місяців сюди приїде.

Жданов набурмосився, та вже більше не чіплявся до Оленки, відразу знайшовши собі для втіхи якусь веселу удовичку - міщанку.

Натомість директор Кучугура ставився до Оленки підкреслено тепло. Ніколи не заходив до неї без запрошення, вишукував десь і давав для читання цікаві книжки, допитувався, чи заловоле на Оленка харчуванням в одній українській родині, куди він її спрямував.

Чи знав директор про таємницю Оленки? Про те, що вона живе під чужим прізвиськом? Ні, напевно не знав, бо це вже якось би виявилось у розмові чи в ставленні до неї. Про фахову обізнаність Оленки, про її вміння викладати свій предмет, директор був найкращою думкою й дивувався, що її, таку злібну, вирядили в глушину.

— Та ж ви, Олено Сергіївна, — казав директор, — могли б лишитись при катедрі... Чому вас понесло сюди? Адже ви безпартійна, нашої дисципліні не підлягаєте. Проїшли б аспірантуру, а тоді мали б широкий шлях...

Оленка зводила все на жарт.

— Ви, Олександр Трохимовичу, думаете, що я така здібна? Поміляєтесь. Є значно здібніші й мені до них не хватить.

Але Кучугура лишався при своїй думці. Відвідуючи, порядком директорського нагляду, лекції Оленки, він порівнював їх із тими, що колись слухав сам, і хитав головою. Ні, дурить його ця гарна дівчина із сумним обличчям. якраз вона належить до тих «значно здібніших». Він не хотів признатись навіть самому собі, що в його серці Оленка звила кубельце і вместила там, як у себе вдома... Щось відмінне, несхоже з іншими, було в молодій учительці. Вона не запобігала перед директором і зовсім його не боялась. Дивилася просто в вічі, мала свою незалежну думку, іноді сперечалась, але так уміло й тактовно, що Кучугура признавав їй рацію й не ображався. Ах, скільки разів, особливо під час суперечки, хотілось директорові схопити в обійми свою колегу й поцілувати в обидві «ямочки», що вигравали на її ніжних щоках. Та Кучугура від юнацьких літ був дуже несміливий із жінками, не міг лізти «нахрапом», чекав, що, може, гора прийде до Магомета.

А Оленка й не думала про кохання. Вона чекала на літню відпустку, на можливість знову побачити свій рідний край, своїх близьких. І яке ж було її здивування, який біль, коли одного разу, вже незадовго перед закінченням шкільного року, директор покликав її до канцелярії й на самоті сказав :

— Є для вас, Олено Сергіївна, прикра новина. Чомусь відділ Наросвіти не дає вам відпустки в цьому році. Ось пишуть, що ви мусите під час літньої перерви викладати хемію на курсах для дорослих. Не розумію !

Оленка добре все розуміла. Дві сльозинки ви-

котилися з її синіх очей. Вона змахнула їх хусточкою й підвелася з стільця.

— Зачекайте, Олено Сергіївна. Скажіть мені в чому справа ?

— Олександр Трохимовичу, є речі, про які краще не говорити. Ну, що ж буду викладати хемію на курсах, а тоді настане новий шкільний рік, і знову викладатиму хемію... Бувайте здорові !

Кучугура затривожився. Не тому, що боявся за себе. Молода вчителька приїхала за відрядженням Наркомосу, як там було сказано «для підсилення кваліфікованих кадрів», отже, зі службового боку все в порядку. А з політичного? Проте, яке до того діло директорові школи? Хоч він і кандидат партії, та коли не вважали за потрібне поінформувати його про нову вчительку, Олену Негрійко, значить, нічого серйозного за нею нема. А хоч би й було. У Кучугури теж не все гладко з біографією. Батько його був купцем, помер, коли синові не сповнилося ще й п'яти років, а тому він цього й не приховував, писав одверто в анкетах: народився в родині купця, але батька не пам'ятаю, малим був. Трохи на нього косилися, бо ж зоологічна ненависть до «непролетарського елементу» стала другою натурою отої, нібито пролетарської влади. Ну, й чорт із нею ! Кучугура два роки воював на громадянських фронтах, заслужив орден Червоного Прапора за те, що виніс на своїх плечах із поля бою пораненого командира бригади, й коли, скінчивши інститут, подав заяву до партії, не могли його відкинути. А вже як говорити зовсім відверто, перед самим собою, то ця партія для Кучугури лише трамплін, щоб перескочити через провалля та стати на твердому ґрунті... Бо ж

ніхто не пролізе в його душу, не підгляне, що там і натяку нема на утопічний інтернаціоналізм, а тим більше на російську орієнтацію...

Олена примирилася з відмовленням у відпустці. За працю на курсах дістала похвальну грамоту й додаткові гроші, вислала їх родині. Як і раніш, трималася незалежно, зійшлася ближче з Валентиною Йванівною, помагала їй доглядати її дитячу «отару».

Жданов іноді кпив з Оленки :

— А де ж ваш наречений? Зрадив? Знайшов другу? Чи, може, ви ще маєте краплю надії?

Оленка відповідала в жартівливому тоні :

— Маю надію, бо вона вмирає пізніше за людину. А раптом і здійсниться...

Жданов кивав головою й відходив геть. Зайвий раз переконавшись, що тут нічого не вийде і рибка на гачок не попадеться, хоч так би тої рибки хотілось...

3

В середині другого навчального року Кучугуру несподівано відкликали до Наркомосу й дали призначення в школу на Україні. Директором став Жданов, і ось тепер Оленка відчула тиск чужої руки. Жадних суперечок Жданов не визнавав, вимагав точного додержання навчальної програми, підкреслював особливу вагу політично - виховної праці в школі при викладанні будь-якого предмету.

— Товаришу директоре, та яка ж може бути політика під час ознайомлення учнів з основами хемії? — не без іронії питала Оленка.

— Це вам так здається, товаришко Негрійко, — відповідав Жданов, наголошуючи на слові

«вам», — І хемію треба подавати в розрізі Марксо-Ленінсько - Сталінського вчення. Тут можна заперечити, наприклад, байку про перетворення Христом води в вино. Додайте до води якийсь там хемічний кришталік, і ось уже маєте колір справжнього вина.

— Колір матиму, але смак?

— Ну, це ваша справа. Для того є різні сиропи і... спирт для надання міцності.

— То що ж, давати учням попробувати цю суміш?

Жданов починав злоститись.

— Товаришко Негрійко, тут не вечір гумору, й сатири, а виробнича нарада. Прошу не кпирити з моїх зауважень!

Оленка замовкла, бо з «бубоном», як тишком прозвали нового директора, не слід вести дискусій навіть на цілком невинну тему. Валентина Йванівна попередила Оленку :

— Не чіпайте його. Ви ще не знаєте цього Жданова. Через нього як вас ще тут не було, арештували молоде подружжя вчителів, і за ним загинув слід. Та й до відкликання Кучугури він, очевидно, приклав свою руку, хотів зайняти тепле директорське місце. Це — небезпечний тип.

Оленку непокоїла думка про цьогорічну відпустку. Невже знову знайдуть якусь причину й заборонять їхати? Але, на щастя, цього не трапилось і, покінчивши з іспитами, Оленка 16-го червня вже сиділа в поїзді далекого призначення й їхала в свою Україну. Що там? Як там? З листування небагато довідаєшся, бо ж і листи могли контролювати, а тому в них, крім чисто - домашніх вісток, не було нічого.

Поїзд мав прибути до Києва при кінці шосто-го дня, але, не доїжджаючи ста кілометрів, раннім ранком 22-го червня його раптом затримали й повідомили: Далі не йде. Сьогодні Київ зазнав бомбардування з боку німецьких фашистів, що напали на СРСР без оголошення війни. Рух у західному напрямку покищо припиняється.

Що ж робити? Оленка не могла мандрувати лішки з тяжкою валізою й вирішила покластися на випадок, себто, стати на дорозі й «ловити» авто.

Для когось це, можливо, було б проблемою, але не для молодої гарної дівчини, і вже за п'ятнадцять хвилин Оленка мчала у вантажному авті, навіть у кабіні, поруч із веселим шофером машино-тракторної станції, що їхав до столиці на роздобутки якихось запасних частин.

— Боїтесь війни? — питав він Оленку і сам же відповідав:

— А чого її боятись? Не всіх же вона з'їсть. Та й товариш Сталін сказав, що ми не віддамо ворогові жодного вершка своєї землі. Ви з самого Києва?

— Так.

— Ну, Київ, очевидно, скубтимуть і далі, коли вже сьогодні почали. А ви захороніться десь під Києвом, у селі, й пересидите там... Мені ж, певно, вже готове оповіщення з военкомату: з'явитися з білизною й ложкою для відправки на фронт. Хай відправляють. Я шофер першого розряду, возитиму там щось, може, й генералів...

Веселий водій вантажного авта категорично відмовився від грошей, що їх пропонувала Оленка.

— Покиньте, товаришко. Брав би я гроші з такої гарної дівчини! Та мене совість би замучила. Ось подаруйте мені на пам'ятку оцей гребінець, що у вас у руках, та й досить. Може, ще зустрінемось колись, і гребінець вам мене нагадає...

4

Людність Києва почала тікати на схід майже з першого дня. Спочатку виїздило начальство, себто, не виїздило, а супроводжувало свої родини. Державні півторатонки й трьохтонки, навантажені різним хатнім майном, навіть меблями, рушили головним трактом, та швидко їм довелося скрутити на бічні дороги, бо тракт зайняли військові валки. Власне, ті військові рухалися в двох напрямках: із заходу й зі сходу. Перші тікали від німців, другі йшли на підкріплення оборони. Ніхто нічого не знав. Кажали лише, що фронт присувається з неймовірною швидкістю, німці роблять широкі кола й оточують місцевість, де ще не чули жодного пострілу, гадали, що перебувають у глибокому запіллі. А те запілля вже було оточене, уявляло з себе мишоловку, з якої можна було видертись лише випадково.

Київ упав менш, ніж за три місяці після початку війни. Настала тяжка окупаційна пора, і ось одного разу, на непевній і небезпечній «барахолці», де люди міняли одяг і взуття на щось їстівне, Оленка зауважила знайому постать.

— Олександр Трохимовичу, невже це ви?

— Я... Олено Сергіївна, власною персоною.

— А що ви тут робите?

— Те, що й ви. Ганяюсь за боханцем хліба та за цибулею замість сала...

— Ви були на фронті?

— Був і вже відвоював. Добре, що не потрапив у табір військовополонених.

— А далі що?

— Що Бог дасть...

— Он як. Та ви ж...

Кучугура приклав палець до рота.

— Про це ні слова. Олено Сергіївна. Був та ви був. Хай вони йдуть під три чорти із захистом родини й Сталіна. Де ви живете?

І так вийшло, що давні знайомі стали часто зустрічатись, а врешті вирішили, що краще бути разом увесь час. Кучугура сказав:

— Тільки знаєш. Лесю, я хочу з тобою повінчатись...

— Повінчатись? У церкві?

— А де ж? У дурацькому Загсі? Якраз на Подолі, недалеко від мого помешкання, почала діяти одна церковка й я знайомий із старим священиком, бо він мене знав ще дитиною

5

Промчалися роки. Оленка з Олександром і п'ятирічним Васильком опинились в Америці. Все їхнє майно складалося з двох диктових валіз, а в тих валізах в'яли вітри буйні, якщо не рахувати Унрівських дарів із чужого плеча...

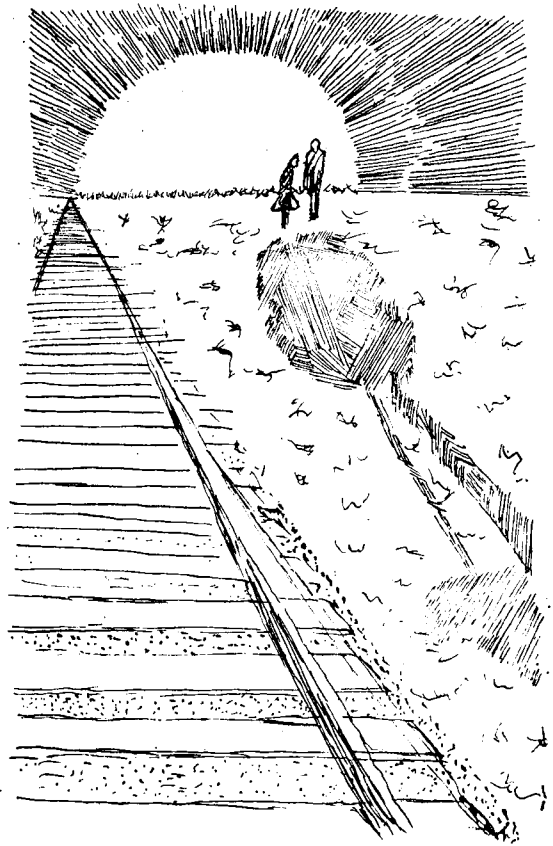
— Що ж робитимемо. Саню?

— Не турбуйся, жіночко. Мені тридцять п'ять, тобі тридцять, ще можемо взяти життя за роги. Тільки вже не доведеться нам учителювати...

— Ні, я буду вчителювати.

— А диплом? А мова?

— Мову ривчу, а диплом колись визнають.

Кучугура нічого не сказав, лише про себе по-міхнувся. Хай вірить жінка, не можна відбирати в неї тої віри. А сам, як практична людина, взяв у руки пилку й сокиру.

Оленка кілька днів щось обмірковувала, а тоді пішла до канцелярії місцевого університету й запропонувала свої послуги, як прибиральниця. Директор спитав :

— Скільки вам років ?

— Тридцять.

— Ви не маєте жодного фаху?

— Чому ж не маю. Я скінчила хемічний інститут у Києві, але ж розумію, що тут він покищо не придається...

— О кей! — сказав директор. — Від завтрашнього дня ви у нас на роботі. Один доляр на годину. Вас це влаштовує?

— Так, улаштовує. Дякую вам!

І ось кожного дня бачили студенти університету, як молода гарна жінка старанно мила підлоги, підмітала аудиторії, виносила сміття на вулицю до тих спеціальних баняків.

Деякі студенти пробували нав'язати знайомство з привабливою чужинкою.

— Гелен, чому ви підмітаєте, а не їдете до Голівуду? З вашою зовнішністю...

— З моєю зовнішністю найкраще — підмітати...

— О, ні! Ви що, не знаєте мови?

— Як бачите. Трохи знаю, але до справжнього знання далеко.

І так з дня в день. Точно о шостій вона появлялася в коридорах університету, мила - шарувала їх, пильно дивилася, щоб не було якоїсь недороб-

лености, бо ж праця є праця. Зауважать щось і чомно запропонують : зачиніть двері з того боку!

А в той же час Оленка не відступала від своєї мрії. Потроху здавала іспити з хемії, й американські науковці дивувалися, які в неї, в тої чужинки, глибокі знання.

6

Тричі перегорнулася сторінка років. Ці роки ще не встигли покласти зморщок на Оленчине обличчя, й очі студентів із такою ж приємністю спинялися на стрункій постаті прибиральниці університету й певно жаліли її, бо й що ж то за фах для молодої жінки?

І прийшла пора. Був лагідний вересневий ранок, наповнювалися студентські аудиторії, починався новий навчальний рік.

І раптом, що це? На катедрі, граючи привабливими «ямочками», стоїть прибиральниця Гелен. Вона впевнено читає лекцію з хемії, вона — професор університету. Дехто не повірив очам і ущипнув себе : а може, сниться? Ні, не сниться. Дзвінкий голос пояснював, перевіряв, вимагав... Один студент не витримав і, підвівшись, запитав :

— То це ви будете в нас викладати?

— Так, буду...

Ласкаве сонце посміхалося за вікнами. Нічого не змінилося в природі, але багато змінилося в людському житті.

В О Н И з і ш л и с я

Той страшний вир, в якому крутилася революційна російська імперія, багатьох відірвав від родин, багатьох кинув у різні кінці світу. Лишилися спогади і невмируща туга. Адже могло бути інакше. Належало тільки міцніше стиснути зуби, підготуватись до гіршого, сподіваючись на краще, і йти... Куди? Ах, чи не однаково? Люлське життя дорівнює льотерії. Витягнув щасливий квиток — уцілієш навіть серед землетрусів і пожеж, не витягнеш — потонеш у мілкій калабані.

Підхорунжий Грак перейшов усі фронти, включаючи й громадянське бойовище, жодного разу не був поранений, у двадцятисемирічному віці дослужився до полковницького рангу й до чотирьох «Георгієв», перейшов до української армії, а коли побачив, що нагаєм обуха не переб'єш, заїхав до рідного міста, попрощався з старими батьками й несподівано виріс перед Танею.

— Збирайся, Тетяно!

— Куди?

— У Божий світ.

— Але... як же так?

— А ось так. Найбільше за три дні тут будуть червоні з їхніми скаженими порядками, прохід зачиниться й ти залишишся в мишоловці. Не страшно тобі?

— Страшно, Сергію, а ще страшніше йти в невідоме. Не можу я!

— І це твоя любов?

— Милий, для чого ти так говориш? Я дада слово бути твоєю дружиною й ніколи не візьму того слова назад. Ти ще повернешся, я не вірю, щоб більшовики закріпились надовго, їх примусять звідси забратись...

— Не примусять. Вони ціпкі, як кліщі, на їх боці темна маса, нашу пісеньку доспівано. Вирішуй!

Ні, Таня не могла зважитись на мандрівку, й полковник Грак поїхав сам, зав'язавши міцним вузликом образу й рану в серці.

Як завжди, доля була милостивою до молодого полковника, хоч він навіть уникав згадувати про свій високий ранг. Для чого? Кого цим здивуєш? Він звичайний солдат української армії, змушений рятуватись від смерті, яка його наздоганяла...

Було все. І табір інтернованих у Польщі і тяжка праця вантажника в чужому порті, і ще численний ряд так званих «чорних» робіт задля шматка хліба. Врешті, благословенна на той час Чехо-Словаччина, навчання в політехніці, диплом інженера шляхового будівництва. Здається, можна було подумати про особисте, родинне влаштування, але не виходило... Не тому, що в пам'яті жили тоскні очі Тані й її останній трепетний поцілунок. Час загоєе найтяжчі порізи, відкидає на бік померле минуле, дарує нові радощі. Не було тої гармонії, що зв'язує дві істоти в одне ціле, взаємно вибачає хиби, навіть мириться з дивацтвами...

Зустрічів було багато, і всі вони закінчувались на півдорозі, лишаючи іноді сумні, іноді веселі спогади.

Друга війна відродила деякі надії, особливо, коли німці дозволили організацію української дивізії. Полковник Грак не втримався, дістав із потаємної схованки свої воїнські документи і прийшов до штабу. Розуміється ж, його прийняли з відкритими обіймами, а пізніше... Нема чого говорити про те, що було пізніше, це відомо кожному. І знов же Гракові обійшлося. Жодного поранення, жодної безпосередньої загрози для життя. Йому завчасно поталанило виїхати до Америки, і ось одного разу, сидячи в ресторані, він відчує на собі чийсь пильний погляд. Грак повернувся в півоборота, і за три кроки від себе зловив очі, що дивилися на нього. Очі були чорні, з іскрою, життєрадісні й трохи насмішкуваті.

«Де ж я їх бачив? — подумав Грак. — Напевно, десь бачив»...

Тоді власник насмішкуватих очей помахав вільно рукою і сказав по-українському:

— Не бійтесь, підсаджуйтесь сюди, ось вільний стілець...

— Так, — відповів Грак, підходячи, — сісти я можу, але дозвольте спитати, з ким я маю таку приємність...

— Не так офіційно, полковнику! Чи ви забули «Блакитну Дивізію» й капітана Мальченка?

— Леоніде! Боже мій! Якими стежками? Звідки?

— З червоної мишоловки, себто, з ССРСР. Допомогла війна.

— І ти жив там увесь час?

— Жив... По-заячому. Сьогодні тут, а завтра там.

— І не викрили тебе?

— Викривали. Сидів у тюрмі. Одчайдушно брехав. Звалив усю провину на вояка, що мав однакове прізвище й загинув під час першої війни. Одним словом, викрутився.

— Значить, нам обом пощастило, — посміхнувся Грак. — Але розкажи, розкажи детальніше, що було, як було, хто зберігся, а хто загинув, я ж уже тридцять років відірваний від батьківщини.

Гутірка затягнулася до вечора. Згадували десятки знайомих місць, друзів і недругів, пили за живих і за померлих, тихо сумували під час павз аж поки Леонід не згадав назви одного міста.

— Що? — скрикнув Грак. — Ти там мешкав? А чи не зустрічав ти випадково Ольшанську?

— Ольшанську? Тетяну Володимирівну? Всна тут також...

Гракові забракло в грудях повітря.

— Тут? Із чоловіком? З родиною?

— Ніякого чоловіка й ніякої родини в неї немає та й, очевидно, не було. хоч вона й носить шлюбний перстень...

— Адресу! Дай мені адресу, негайно, чуєш?

Леонід нічого не знав про взаємини Грака з Ольшанською й здивувався такому «наступові» старої, майже сивої людини.

— Пане полковнику, — сказав він, сміючись, — чи ти думаєш, що життя законсервувало для тебе колишню гімназистку й вона лишилася та-

кою ж, як тридцять літ тому? Пам'ятаєш, у Пушкіна :

О, витязь, то була Найна...

— Мені однаково, — відповів Грак. — Себто, не так, щоб однаково... Але давай адресу.

**
*

Зустріч відбулася, неначе в пригодницькому фільмі. З темряви минулого раптом з'явився багато разів оплаканий лицар, живий, відчутний, хоч і «заторкнутий» часом. Таня зразу вигарніла, заметушилась, почала опоряджувати стіл.

— Боже. Боже. Сергію, адже це не сниться, а справді, неможливе стало можливим... Себто, я не про те, не зрозумій мене хибно. Життя прожите, але й у кінці його людина мусить бути влячна долі за якусь радість. Тепер не страшно й померти...

— Для чого ж умирати, Таню? Оскільки не вмерли досі, будемо триматися й далі, наздоганяти те, що минуло...

Дві кімнати Тані були обставлені не новими меблями. Великий рудий кіт лежав на канапі й скося спостерігав незнайомого гостя. Хтось постукав у двері й попросив позичити до завтра одного доляра.

Очевидно, це був бідний, навіть трущобний район. Грак порівняв його із своїм аристократичним, де не будинки, а вілли, порівняв свій власний «палац» і йому стало шкода Таню. А вона гостинно припрошувала :

— Уж, Сергію, адже це страва моєї власної кухні, це наші українські присмаки. І оскільки па-

м'ятаю, це твоє улюблене вино «Абрау», хоч воно тут не має того смаку. Чому ти так тоскно дивишся? Старі ми, правда? Яка шкода, що ти не знайшов собі добру подругу...

— А ти?

— А я й не шукала, Сергію. Усе в мені якось атрофувалось із часом, не треба було...

Грак хотів сказати : «Таню, але життя ще не скінчилось, ти самітня і я самітній, шкода, що спізналися, але давай з'єднаємось»...

І не сказав. Щось стримувало. Невидима стіна часу стояла між ними. Лишилися тільки розмови про минуле : ти пам'ятаєш? А ти пам'ятаєш?

Таня з болем розповідала про підсоветське життя, про голод і холод, про те, як безслідно щезали люди.

— Ах, Сергію, ти був правий. «Скажені порядки», як ти говорив, виявилися в сто разів гіршими. Ми всі хотіли там померти, не бачили рації в житті. І як я жалію, що побоялась невідомого, відмовилася їхати з тобою. Але вже не повернеш.

Вечір заходив до кімнати, тихо крадучись. Остання червона смуга сонця мигнула під нижнім краєм фіранок і погасла, як розжевлене залізо у воді.

— Таню !

— Що, Сергію?

— Може, я б допоміг тобі? Улаштував би на легшій роботі, ніж та, що ти маєш коло свого конвеєра. І квартиру підшукав би кращу...

Таня нічого не відповіла. Тільки кутик уст у неї якось жалко сівнувся й по щоді поповзла сльозинка. Грак згадав Вертинського :

*Я згадую ту ніч :
 Ви плакали, маленька,
 З очей у вас,
 Ястих, як неба даль,
 В бокал з вином
 Раптово спав кришталь... .*

І тоді враз зникла стіна часу. Не було тридцяти пропаних років, не було розлуки, скитань, тяжкої боротьби за право існування.

— Таню, — сказав Грак, — Таню, вибач мені цю «панську» пропозицію. Я від неї відмовляюсь, але не відмовляюсь від надії, що ти пожалієш старого, такого ж невдачу, як ти... .

Вечір перетворився в ніч. Вікна стали блідо-помаранчевими від вуличних ліхтарів. Грак нікуди не пішов. Йому не було куди йти від минулого, що несподівано повернулось.

З М І С Т

	стор.
Розмова з минулим	7
Як я був двійником	14
Каріма	21
Нічний метелик	28
Повернення в Альпи	35
Директор	44
Діалектичний матеріалізм	51
У лігві звіра	57
Аллюр, три хрести!	65
Рабовласник	70
Перекоти - поле	76
Золота лялечка	86
Сексотка	93
Ім'янини	99
Пальці хірурга	107
Nur für Östlich	121
Зміна погляду	127
Відрядження	135
Шлюбна сукня	143
Ундіна	148
Старорежимний суддя	157
Замах на вбивство	163
Паслива облігація	169
Історія одного життя	174
Вони зішлись	190

КНИЖКИ ЦЬОГО Ж АВТОРА:

1. **Пахощі** (Збірка оповідань)
2. **Володар - страх** (Драма)
3. **Поразка маршала** (Збірка оповідань)
4. **Будні советського журналіста** (Спогади)
5. **Чарівна дружина** (Новелі)
6. **Проти шерсти** (Гуморески й сатири)
7. **Записки слідчого** (Спогади)
8. **Між двома смертями** (Повість)
9. **Невигадане** (Збірка оповідань)
10. **Пригоди Рубенса** (Повість)
11. **Хам** (Віршована повість)

Este libro terminó de imprimirse
en Julio de 1971 en Talleres
Gráficos "Champion", c. Mercedes 2163
Buenos Aires, Rep. Argentina.

